

**ΤΟ ΕΡΓΟΝ**  
**ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**  
**ΚΑΤΑ ΤΟ 1993**

# ΤΟ ΕΡΓΟΝ

## ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1993

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ



ΑΘΗΝΑΙ 1994

ΤΟΜΟΣ 40 (1993)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72  
Τηλ. (01) 3600589, FAX (01) 3644996  
ISSN 0570-6211

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

---

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ-ΚΟΝΤΟΥ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὑπεθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῆς.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου.

## Πρόλογος

Κατά τή χρονιά πού πέρασε δέν εκπληρώθηκαν οί επαγγελίες δημοσιεύσεως νέου αρχαιολογικοῦ νόμου καί τοῦτο εἶναι εὐχάριστο, γιατί τὸ σχέδιο νόμου πού ἔγινε γνωστό δέν ἀποτελοῦσε τήν ιδεώδη διαδοχή τοῦ ἰσχύοντος νόμου 5351/1932. Ἐξάλλου ἡ πλησμονή συμβάντων αρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά διατυπωθοῦν πολλές κατηγορίες κατὰ τοῦ Ν.5351/1932 καί νά θεωρηθεῖ ἡ ἀρχαιότης του ὡς ἀπόδειξη ἀχρηστίας ἐνῶ, ὅπως πολὺ εὐκόλα ἀποδεικνύεται, οἱ παραβάσεις τῶν διατάξεων του δέν ὀφείλονται στήν ἡλικία του, ἀλλά στήν καθολική περιφρόνηση τῆς νομιμότητος, ἐκ μέρους τῶν ἰδιωτῶν, πού γίνεται δυνατή ἐπειδὴ γνωρίζουν ὅτι ὁ νόμος δέν θά ἐφαρμοσθεῖ ἀπὸ ἐκείνους πού εἶναι καθήκον τους ἡ τήρησή του.

Ὅπως εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς, ἡ σύνταξη καί ψήφιση ἀρχαιολογικοῦ νόμου εἶναι ὑπόθεση πολὺ σοβαρὴ καί παρουσιάζει δυσκολίες. Δέν εἶναι νέος ΓΟΚ οὔτε φορολογικὸς νόμος πού ἀλλάζουν κάθε χρόνο μὲ τέτοια εὐκολία πού τελικὰ χαρακτηρίζει καί τὰ νομοθετήματα αὐτά. Ὁ πρῶτος ἀρχαιολογικὸς νόμος τῆς 10/22 Μαΐου 1834, πού κατηγορήθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα γιὰ τὴν ἀνεπάρκειά του, φθάρηκε κυρίως ἀπὸ τοὺς πολιτικούς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870. Χρειάστηκαν 65 χρόνια, νά φθάσουμε στὸ 1899, γιὰ νά ψηφιστεῖ νέος ἀρχαιολογικὸς νόμος, ὁ ΒΧΜΣ', ἔργο τοῦ Παναγιώτη Καββαδία. Αὐτὸς πού διαδέχτηκε

τὸν νόμο τοῦ Καββαδία, ὁ 5351/1932, χρειάστηκε καὶ αὐτὸς 33 χρόνια γιὰ νὰ κωδικοποιηθεῖ.

Ὁ νόμος πού ἰσχύει γιὰ τὰ ἀρχαῖα εἶναι παλαιὸς καὶ ἡ ἀνάγκη βελτίωσής του ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ ἀνθρώπους κατ' ἐξοχὴν εἰδικούς, πού ἔργο τους ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου αὐτοῦ. Ἡ σύνταξη τοῦ νέου νόμου ὅμως δὲν εἶναι θέμα τεχνολογικὸ ἀλλὰ οὐσιαστικὸ. Ὁ νέος νόμος πρέπει νὰ προστατεύει τὰ ἀρχαῖα περισσότερο ἀπὸ τὸν 5351. Ἡ συρραφὴ θεωρητικῶν γνωμῶν ἀνθρώπων πού δὲν ἀσχολήθηκαν, κατ' ἐπάγγελμα, μὲ τὴν προστασία τῶν μνημείων θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νόμο ἀνεφάρμοστο (ὑπάρχουν πρόσφατα παραδείγματα) ἢ νόμο χειρότερο ἐκείνου τῆς Ἀντιβασιλείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ νέο σχέδιο νόμου δὲν ἔδωσε λύση, ὠριμὴ ἐκ τῶν πραγμάτων, στίς πληγές τῶν λατομείων καὶ τῶν παρανόμων οἰκοδομῶν, πληγές πού ὁμοθυμαδὸν ἀποδοκιμάζονται ἀπὸ ἐκείνους πού νοιάζονται γιὰ τὸν τόπο.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Τύπου γιὰ τὴν ἐπάρκεια ἢ ὄχι τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου εἶχε ὡς ἀφετηρία τὴν ἔξαρση τῆς ἀρχαιοκαπηλίας τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ τὴν ἀδυναμία ἀντιμετώπισής της. Ἀλλὰ ὅπως δείχτηκε, δὲν ἦταν ὁ νόμος πού προκάλεσε τὴν ἔξαρση ἀλλὰ ἄλλες αἰτίες. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι τὸ 1993 ἀνακτῆθηκαν ἀρχαῖα πού εἶχαν κλαπεῖ πρόσφατα ἀπὸ μουσεῖα τοῦ Κράτους. Δὲν ἀρκοῦσε νὰ λειτουργεῖ μὲ ἀρτιότητα ἡ Ὑπηρεσία, ἔπρεπε νὰ μειωθοῦν καὶ οἱ ἐγγενεῖς δυσχέρειες ἄλλων παραγόντων πού ἔργο τους εἶναι καὶ ἡ προστασία τῶν μνημείων.

Ἡ ὕπαρξη ἐνὸς νέου καὶ ἀπόλυτα ἐπαρκοῦς ἀρχαιολογικοῦ νόμου δὲν σημαίνει πὼς τὰ προβλήματα θὰ πάψουν νὰ ὑπάρχουν. Ἡ δυσκολία βρίσκεται στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου, κάτι πού συμβαίνει καὶ μὲ τὸν 5351 καὶ φάνηκε μὲ μεγάλη ὠμότητα τὸ 1993. Οἱ ἐγγενεῖς δυσχέρειες ὑπάρχουν παντοῦ, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ἀπ' ὅπου πρέπει νὰ πηγάζει ἡ ἰδεολογικὴ καθαρὸτητα τῶν γύρω ἀπὸ τὰ μνημεῖα ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες ἀποκτοῦν νομικὴ καὶ ὑλικὴ ὑπόσταση μὲ τὴ συλλογικὴ διατύπωσή τους, χωρὶς ταλαντεύσεις καὶ ὑπολογισμούς. Μιὰ τέτοια στάση καὶ τὰ μνημεῖα προστατεύει καὶ τοῦ συκοφαντημένου Ν.5351 τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀποτελεσματικὸτητα ἐλευθερώνει.

B.X.Π.

## Εἰσαγωγικά

Ἡ χρονιά πού πέρασε δὲν ἀποτέλεσε ἐξαίρεση ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ παρουσίασε καὶ αὐτὴ ἔντονο, ἐντονότατο μάλιστα, ἀρχαιολογικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ δυσάρεστο ὅμως εἶναι πὼς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ σὲ κέρδη τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ τόπου ἀλλὰ σὲ ζημίες εἴτε τῶν ἀρχαίων εἴτε τῆς ἠθικῆς ιδέας πού ἔχουμε γι' αὐτά.

Κατὰ τὸ ἀρχαῖο ἔθιμο, πρὶν προχωρήσω στὴν περιγραφή τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας θὰ σᾶς θυμίσω τοὺς ἐταίρους πού ἔφυγαν τὴ χρονιά πού πέρασε. Ἦδη στὴ Δημόσια Συνεδρία τῆς 9 Μαΐου 1993 σᾶς εἶχα μιλήσει γιὰ τὸν *Κωνσταντῖνο Τρυπάνη* καὶ τὸν *Διονύσιο Ζακυθινὸ* πού τὴν ἴδια ἡμέρα, στὶς 18 Ἰανουαρίου, ἀπεβίωσαν πλήρεις ἡμερῶν. Ἀκολούθησε στὶς 20 Ἀπριλίου 1993 ὁ *Λέανδρος Βρανούσης*, παλαιὸς καὶ ἀγαπητὸς συνεργάτης τῆς Ἑταιρείας, διαπρεπῆς ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας τῆς τουρκοκρατίας καὶ μελετητῆς τοῦ ἔργου καὶ τῆς δράσης τοῦ πρωτομάρτυρα τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας *Ρήγα Φεραίου*, τοῦ *Βελεστινῆ*.

Ἄλλὰ οἱ ἀπώλειες τῆς Ἑταιρείας δὲν ἦταν ὅσοι μνημόνευσα στὴν περυσινὴ Δημόσια Συνεδρία. Κατὰ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ἔτους ἀπεβίωσαν ἀπὸ τοὺς ἐταίρους ὁ *Ἰωάννης Γερούλανος*, ὁ γνωστότατος φιλόρχαιος Ἀθηναῖος ὁ ὁποῖος ἀπὸ χρόνια εἶχε δωρίσει τὴ μεγάλη του συλλογὴ στὸ Δημόσιο, ὁ παλαιὸς ἐταῖρος *Διονύσιος Μεταξᾶς Μεσσηνέζης*, ὁ *Κωνσταντῖνος Καψάσκης*, ὁ ἐπίτιμος Σύμβουλος *Ἰωάννης Γεωργάκης* καὶ ὁ ἐταῖρος *Γεώργιος Φυλακτόπουλος*, καθηγητῆς, παιδαγωγός, ἐπὶ πολλὰ χρόνια στέλεχος τοῦ Κολ-

λεγίου Ἀθηνῶν καὶ τρεῖς φορές πρόεδρος τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων.

Στις 25 Νοεμβρίου ἀπεβίωσε ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης, ἐταῖρος ἀπὸ τὸ 1953, διδάσκαλος γενεῶν Ἑλλήνων φιλολόγων, ἱστορικῶν καὶ ἀρχαιολόγων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρίσκονται στὴν αἴθουσα τούτη.

Ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης εἶχε ἐπιδείξει ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑταιρεία καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι διετέλεσε Πρόεδρος τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων ὀκτῶ φορές, ὑπολειπόμενος μόνον τοῦ Δημητρίου Βικέλα, τοῦ Κωνσταντίνου Πολυγένη καὶ τοῦ Παναγιώτη Πουλίτσα. Ὅσοι εἶχαν τὴν τύχη νὰ διδαχθοῦν ἀπὸ τὸν Νικόλαο Τωμαδάκη γνωρίζουν τὴν ἔντονη προσωπικότητά του, τὸν μαχητικὸ καὶ πολλὰς φορές ἐριστικὸ χαρακτήρα του ποὺ ἐμπόδιζε καμιά φορά τὴ νηφάλια κρίση γιὰ τὸ πρόσωπό του.

Ἀπὸ πολὺ νέος ἀναμίχθηκε μὲ τὰ δημόσια πράγματα καὶ τὸ 1935, σὲ ἡλικία 42 ἐτῶν, ἔγινε διδάκτωρ μὲ τὴ διατριβὴ *Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ*. Ἡ διατριβὴ αὐτή, ἡ πρώτη μὲ θέμα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἦταν ἡ ἀρχὴ σειρᾶς μελετῶν γιὰ τὸν Ποιητὴ ἀλλὰ καὶ μεγάλης φιλολογικῆς διαμάχης ποὺ αἰτία στάθηκε ἡ ἐκ μέρους τοῦ Τωμαδάκη ἀνάληψη, μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τῆς λεγόμενης κριτικῆς ἐκδοσης τῶν ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ, δηλαδὴ νέας ἐκδόσεως, σὲ ἀντικατάσταση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πολυλά, τοῦ 1859. Παρὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰωάννου Συκουτρῆ πρὸς τὸν Τωμαδάκη ἡ ἐκδοσις δὲν ἔγινε. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1954, ὁ Τωμαδάκης ἐξέδωσε στὴ Βασικὴ Βιβλιοθήκη τὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ, μὲ ἐκτενέστατη εἰσαγωγὴ καὶ κατάταξη διαφορῆ ἀπὸ τοῦ Πολυλά, τοῦ ὁποίου παρέλειψε καὶ τὰ φημισμένα προλεγόμενα. Θυμοῦμαι πῶς ὅταν τὸν ρώτησα, φοιτητῆς του ἐγώ, γιὰ τὴν παράλειψη αὐτή, μοῦ ἀπήντησε: «Αὐτὴ εἶναι ἡ δική μου ἐκδοσις καὶ ἔχει τὰ δικά μου προλεγόμενα».

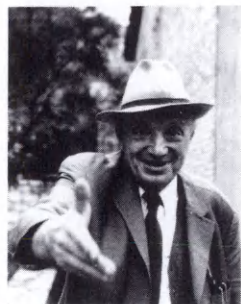
Ὁ Τωμαδάκης ὑπῆρξε πρόσωπο ἀντιλεγόμενον ὄχι μόνον γιὰ τὸ σολωμικὸ του ἔργο, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε μεγάλο, ἀλλὰ

και για το βυζαντινό και κυρίως την έκδοση, από τους φοιτητές του φροντιστηρίου του, των Ύμνων του Ρωμανού του Μελωδοῦ. Το ἔργο ἦταν μεγαλεπήβολο ἀλλὰ παρὰ τις ἀντιρρήσεις και τις ἀντιδράσεις πού τον τάραζαν, ἦταν ἡ αἰτία γενναίας ὠθησης τῆς μελέτης και τῆς γνώσης τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ ὕμνογράφου.

Τόνισα δύο σημεία τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ Νικολάου Τωμαδάκη, κρητὸς ἀπὸ τὸν πατέρα και μαριάτη ἀπὸ τὴ μητέρα του, τὴν Ὀλγα Θεοδωρακάκου, μὲ τὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ὑπέγραφε δημοσιεύματά του. Μεγάλο και μακρόχρονο ὑπῆρξε τὸ διδακτικό του ἔργο στὸ Πανεπιστήμιο, ὅπου και ἐκεῖ βρῆκε, ἐκ μέρους τῶν φοιτητῶν, ἀφοσίωση ἀλλὰ και ἀντιπάθεια. Τὴν ἀντιπάθεια δημιουργοῦσε ὁ ἄκαμπτος και συντηρητικὸς χαρακτήρας του και ἡ, κατὰ τὸν βιογράφο του, προσήλωση στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας ἦταν «φρούριον τῆς παραδόσεως», ἀποψη πού ὑποστήριζε ἔμπρακτα.

Ἡ Ἐταιρεία θὰ θυμᾶται πάντα τὸν Νικόλαο Τωμαδάκη ὡς συνεργάτη και ἀρκετὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου ὡς διδάσκαλο πού τοὺς ὀδήγησε στοὺς δρόμους τῆς ἐπιστήμης και τῆς τέχνης τοῦ λόγου.

Τις πρῶτες μέρες τῆς χρονιάς τούτης, στὶς 13 Ἰανουαρίου, ἀπεβίωσε ὁ διαπρεπὴς Γερμανὸς ἀρχαιολόγος και ἐπίτιμος Σύμβουλος *Emil Kunze*. Τὸ ἀρχαιολογικό του ἔργο εἶναι μεγάλο και ἀπὸ μακροῦ ἀναγνωρισμένο. Θὰ ὑπενθυμίσω μόνο πὼς ὁ *Emil Kunze* ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Διευθυντὴς τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου μετὰ τὴ διακοπὴ λειτουργίας του κατὰ τὸ διάστημα 1944-1951. Ὁ προκατόχος τοῦ *Kunze* ἦταν ὁ *W. Wrede*, ἐξαιρετὸς ἀρχαιολόγος, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἄφησε ἀγαθὲς ἀναμνήσεις. Ὁ *Kunze* ἔχοντας ἄλλωστε Ἑλληνίδα σύζυγο, τὴν Ἀθηνᾶ Δρίνη, ἀποκατέστησε τὶς σχέσεις τοῦ Ἰνστιτούτου μὲ τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους και ἔδωσε πνοὴ στὸ Ἴδρυμα, τὸ ὁποῖο ἔφερε στὴν παλιά του περιωπὴ χάρι και στὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων και ἰδιαίτερα τοῦ Χρήστου Καρούζου. Μὲ τὸν *Kunze* ἄρχισε νέα περίοδος ἀκμῆς τοῦ Ἰνστιτούτου, ἡ ὁποία συνεχίζεται ἀδιάκοπη.





Οι δεσμοί του Kunze με την Ελλάδα ήταν παλαιοί. Το 1929 διορίστηκε ως επιστημονικός βοηθός στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ίνστιτούτο της Αθήνας, θέση που την κράτησε έως το 1933. Από νωρίς στράφηκε προς τη μελέτη της παλαιότερης ελληνικής τέχνης, και από το 1937 λαμβάνει μέρος στην ανασκαφή της Ολυμπίας της οποίας μετά τον πόλεμο έμελλε να γίνει ο έμψυχωτής και με τις μελέτες, τις δικές του και των συνεργατών του, να δοθεί νέα έρμηνεία σε παλαιά εύρηματα και πλήθος από νέα να ιδούν το φως.

Ο Αϊμίλιος Kunze, μαθητής του Franz Studniczka αποτέλεσε έναν από τους τελευταίους κρίκους που μάς συνέδεαν με τη μεγάλη παράδοση της αρχαιολογικής επιστήμης του τέλους του 19ου αϊ. και των πρώτων δεκαετιών του είκοστου αιώνα.

Όπως θα γνωρίζετε από τις προηγούμενες χρονιές, το ανασκαφικό έργο της Έταιρείας μειώνεται κάθε χρόνο. Τουτό δεν σημαίνει ότι η Έταιρεία θα πάψει να κάμνει ανασκαφές. Αντίθετα η μείωση του αριθμού τους θα έπιτρέψει να ολοκληρώσουμε το πρόγραμμα που από το 1988 το Συμβούλιο έχει θέσει σε εφαρμογή, δηλαδή την ανάπτυξη του έσωτερικού έρευνητικού έργου και την αποπεράτωση μεγάλων ανασκαφών, υπό νέο οργανωτικό σχήμα που δεν θα παρουσιάζει τὰ έλαττώματα των εκατοντάδων ανασκαφών του παρελθόντος.

Ήδη έτοιμάζεται η επανάληψη τριών μεγάλων ανασκαφών του παρελθόντος με σκοπό να ολοκληρωθούν και να δημοσιευθούν οριστικά. Οι απαιτήσεις της σημερινής αρχαιολογικής έρευνας είναι, εκ των πραγμάτων, πολύ μεγάλες και ένας άνθρωπος δεν έπαρκει για να πραγματοποιήσει σοβαρής έκτασης ανασκαφή. Οι νέες ανασκαφές της Έταιρείας δεν θα είναι άτομικές, προσωπικές, όπως αυτές που περιγράφονται στη συνέχεια. Το σύστημα αυτό αποδείχτηκε ανεπαρκές και βλαπτικό σε μεγάλο βαθμό.

## Ἀνασκαφές

Στὸν Ραμνούντα, παρὰ τὶς ἀντίξοες ἐξωτερικὲς συνθῆκες, ἡ ἔρευνα κατὰ τὸ 1993 ὑπῆρξε ἀπὸ τὶς πλέον καρποφόρες. Στὴ νότια ὁδὸ, θησαυροθῆρες ξεγελασμένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μεταλλικοὺς συνδέσμους ταφικοῦ περιβόλου τοῦ 4ου αἰώνα, πού τοὺς φανέρωσαν τὰ ἀνιχνευτικὰ τους μηχανήματα, τὸν διέλυσαν κάποια νύχτα χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποκομίσουν τὰ κέρδη πού περίμεναν (εἰκ. 1). Ἡ σημαντικὴ καταστροφή πού προκάλεσαν ἐπανορθώθηκε καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νέας μελέτης τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου διαπιστώθηκαν δύο περίοδοι κατασκευῆς. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἐρευνηθήκαν δύο ἀκόμη ἀπὸ μακροῦ συλημένοι τάφοι.

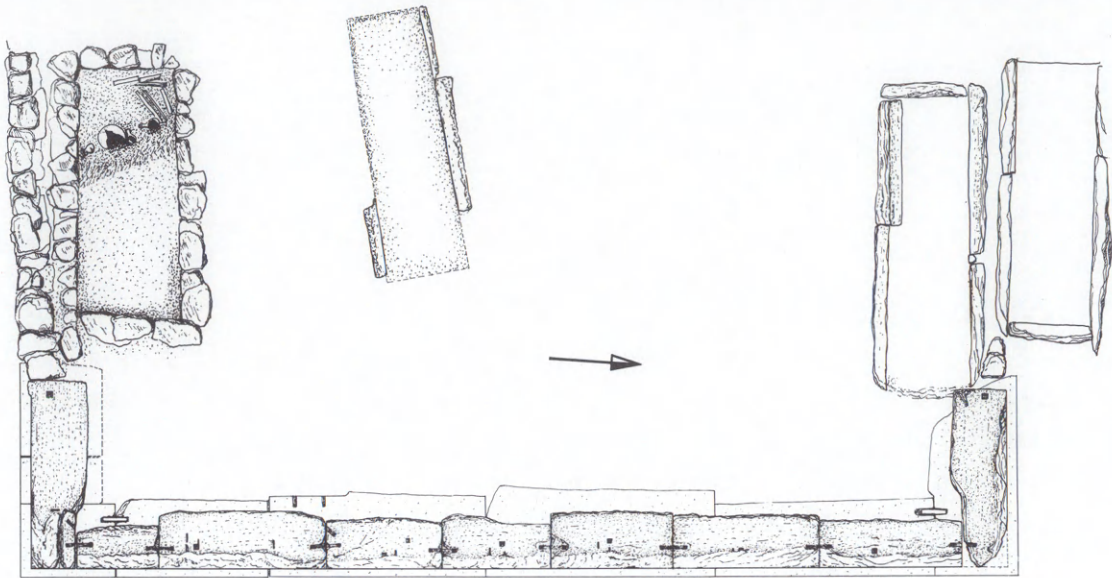
Στὸ φρούριο ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα μικροῦ ἱεροῦ, ἥρωος προφανῶς. Τὸ ἱερό, εὐτελοῦς κατασκευῆς τῶν μεταγενέστερων χρόνων, ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὸ σηκὸ στεγασμένο κατὰ τὸ ἥμισυ, καὶ αὐλὴ στὸ μέσον τῆς ὁποίας σώζεται ἐσχάρα. Στὸ ἀ κατὰ τὶς δύο πλευρὲς τῆς αὐλῆς καὶ κτιστὸ θρανίον χρησίμευαν γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν πιστῶν (εἰκ. 2). Στὴν αὐλὴ τοῦ μικροῦ ἱεροῦ βρέθηκαν κατὰ τὸ πρόσφατο παρελθὸν βάση χαλκῶν λαμπάδων ἀπὸ ἀνάθημα στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα καὶ κατὰ τὸ 1993 ὄρος αὐλῆς ἱεῶς τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Ἡ λατρεία τοῦ ἥρωος αὐτοῦ εἶναι ἀπὸ τὶς παλαιότερες στὸν Ραμνούντα, γνωστὴ ἀπὸ τὸν 6ο π.Χ. αἰ. Δὲν φαίνεται πιθανὸ ὅτι τὸ φτωχικὸ ἱερό

### 1. ΡΑΜΝΟΥΣ

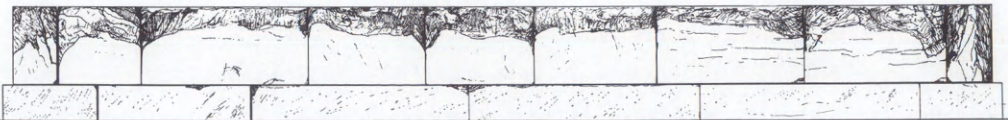
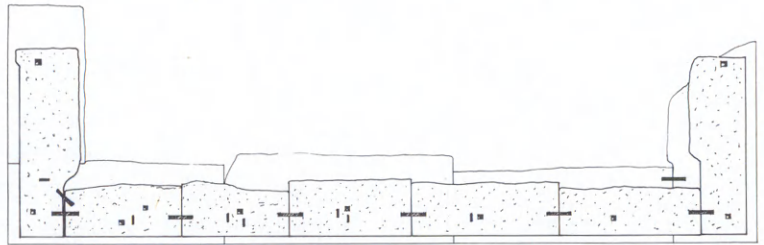
Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

νότια ὁδὸς

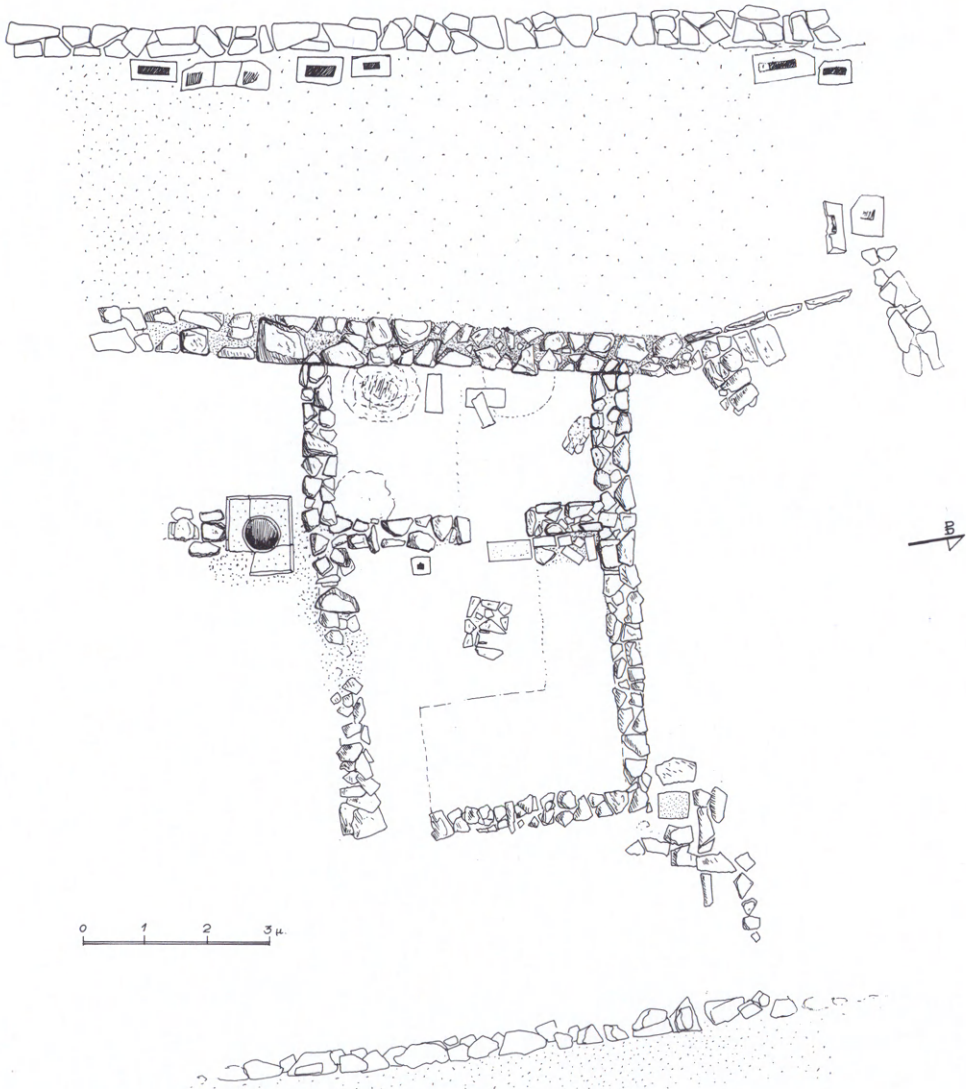
φρούριο



0 1 15μ.



1 Ταφικός περίβολος του 4ου π.Χ. αϊ. (σχ. Ίω. Γιαρμενίτη). (Βλ. και την αναπαράστασή του στη σ. ις΄.)



2 Ἀνώνυμο ἱερὸ ἥρωος στὸ φρούριο (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

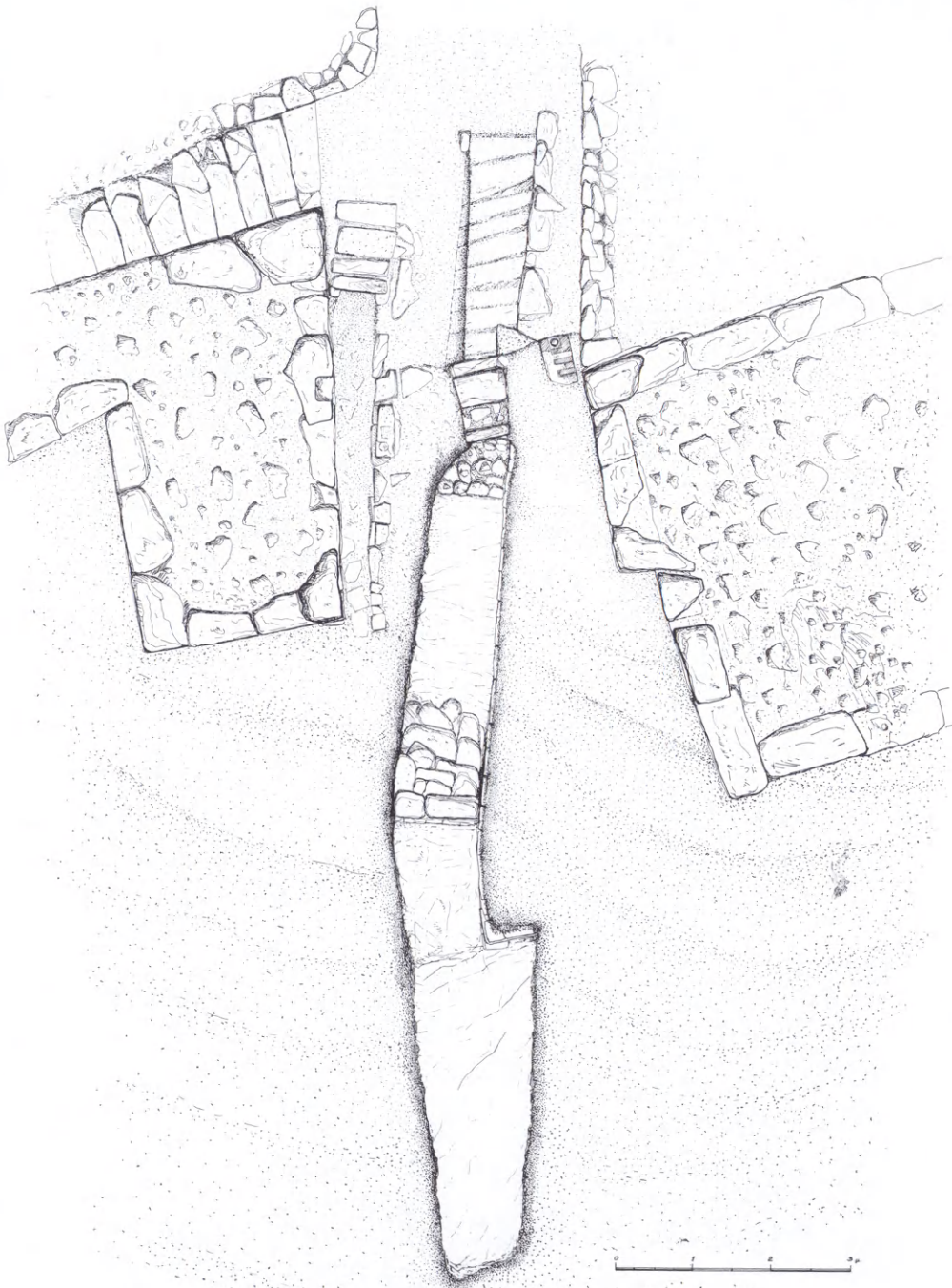


3 Ἡ νότια πύλη τοῦ φρουρίου.

πού ἐρευνήθηκε ἀνήκει στὸν ἐπίσημο ἥρωα τοῦ δήμου. Πρόκειται γιὰ ἄλλον, περισσότερο οἰκεῖο στοὺς κατοίκους τοῦ φρουρίου τῶν πρώτων μ.Χ. αἰώνων.

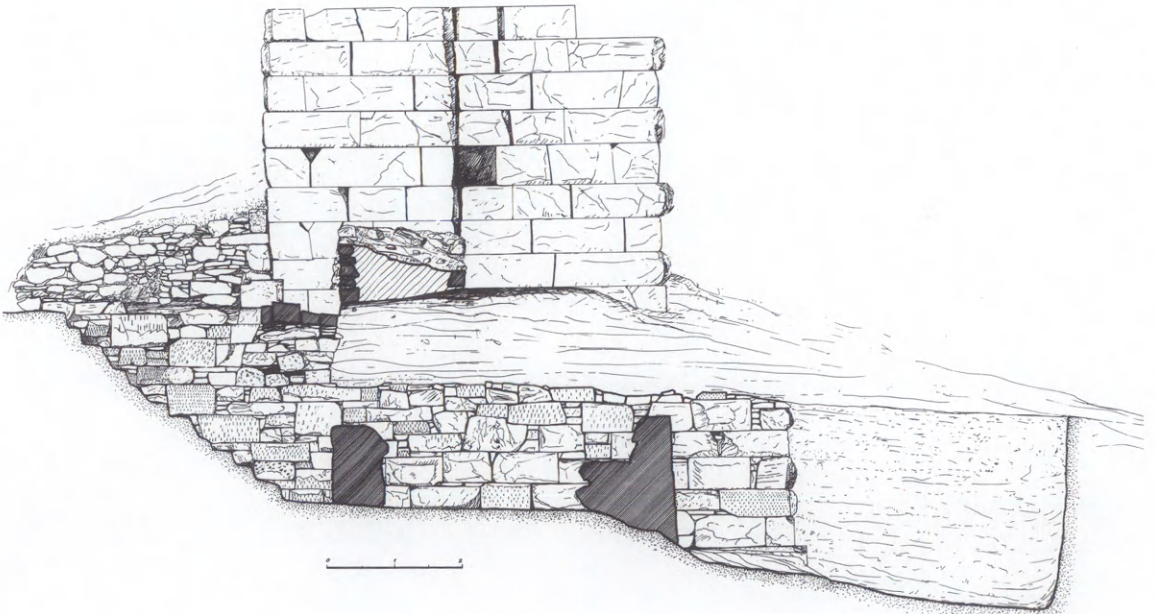
νότια πύλη

Ἡ ἔρευνα τῆς νότιας πύλης τοῦ φρουρίου (εἰκ. 3) διαλεύκανε πολλὲς ἀπορίες ἀλλὰ καὶ δημιούργησε νέες, γιατί κάτω ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης ἀποκαλύφθηκε ὑπόγεια κατασκευή (εἰκ. 4). Πρόχειρη σκάλα σκαμμένη στὸ ἔδαφος ὁδηγοῦσε σὲ ὄρυγμα μερικῶς στεγασμένο μὲ λίθους ἢ τὸν βράχο τῆς περιοχῆς καὶ τὸ ὑπόλοιπο προφανῶς μὲ ξύλα. Πολὺ πιθανὴ ἐρμηνεία τοῦ στεγασμένου αὐτοῦ ὀρύγματος εἶναι ὅτι ἔγινε γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση πολιορκητικῶν μηχανῶν. Ὅμοια ὀρύγματα σὲ ἀρχαῖα τείχη ἐρευνήθηκαν κατὰ τὸ παρελθὸν στὴ δυτικὴ Κύπρο, στὴν Παλαίπαφο, ὅπου τὸ σημερινὸ χωριὸ Κούκλια. Τῆ μία πλευρὰ τοῦ ὀρύγματος



4 Κάτοψη τῆς νότιας πύλης τοῦ φρουρίου (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

ἀποτελεῖ ἰσχυρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος κατασκευασμένος ἀπὸ κατεργασμένους λιθοπλίνθους ποικίλων διαστάσεων οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ περισσότερα ἀρχαῖα κτίρια (εἰκ. 5). Τὸ ὄρυγμα καὶ ὁ τοῖχος καλύφθηκαν πλήρως καὶ ἀχρηστεύθηκαν γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἔρευνες γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. ἡ νότια πύλη ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς κύρια εἴσοδος στὸ φρούριο χρησίμευε ὡς τὸ τέλος ἢ ἀνατολική πύλη, πού εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ δαπάνες τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας Θουκρίτου.



5 Κατασκευὴ στῆ νότια πύλη τοῦ φρουρίου, ὄψη (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1993 μᾶς προσέφερε πολλές ἐπιγραφές, σημαντικὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τῆς Ἀθήνας. Ἡ παλαιότερη ἀπὸ τὶς νέες ἐπιγραφές εἶναι χαραγμένη σὲ βᾶθρο ποῦ ἔφερε τετράγωνο Ἑρμῆ. Κατὰ τὴν ἐπιγραφή, οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες τοῦ φρουρίου τίμησαν τὸ 342/341 π.Χ. τὸν στρατηγὸ Θεόφαντο, τὸν περιπόλαρχο Χαρία καὶ τὸν ταμία Λυσίνο. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι μέχρι στιγμῆς ἡ παλαιότερη ποῦ μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ στὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος στρατιωτικῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὰ χρόνια ποῦ ἀκολουθοῦν μᾶς σώζονται παρόμοιες ἐπιγραφές τοῦ 340/339, τοῦ 338/337 καὶ μερικὲς μετὰ τὴ Χαϊρώνεια.

Βᾶθρο κυκλικὸ τὸ ὁποῖο ἔφερε μικρὸ χάλκινο τρίποδα ἦταν ἀνάθημα τῶν ἐφήβων τῆς Οἰνηΐδος φυλῆς τὸ 332/331 π.Χ. Ἐπιγραφές καὶ βᾶθρα ἀναθημάτων τῶν ἐφήβων ποῦ ὑπηρετοῦσαν τὴ θητεία τους στὸν Ραμνούντα, διάδοχοι τῶν παλαιότερων στρατιωτῶν, σώζονται ἀρκετές.

Ἄλλη τιμητικὴ ἐπιγραφή τοῦ 304/303 π.Χ. μνημονεύει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι οἱ ταχθέντες στὸν Ραμνούντα τίμησαν τὸν στρατηγὸ ἐπὶ τὴν χώραν Κηφισοφώντα μὲ χρυσὸ στεφάνι γιὰ τὴν καλὴ του διοίκηση.

Σημαντικὸ εἶναι δημοτικὸ ψήφισμα, πιθανῶς τοῦ 303/302 π.Χ., μὲ τὸ ὁποῖο οἱ Ραμνούσιοι τιμοῦν τὸν στρατηγὸ ἐπὶ τὴν χώραν Ἀδείμαντο, διορισμένο στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸν Δημήτριο τὸν Πολιορκητῆ. Ὁ Ἀδείμαντος, ἐνῶ γινόταν πόλεμος, μερίμνησε γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τοῦ Ραμνοῦντος καὶ δὲν παρέλειπε νὰ εἰσηγεῖται εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα στὸν βασιλιὰ Δημήτριο.

Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι ψήφισμα τοῦ 247/246 π.Χ. μὲ τὸ ὁποῖο τιμᾶται ὁ στρατηγὸς Ἄρχανδρος γιὰ τὴν καλὴ πολεμικὴ ὀργάνωση τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος. Στὸ ψήφισμα ἀναφέρονται μὲ λεπτομέρειες οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἀρχάνδρου κατὰ τὸν πόλεμο τὸν λεγόμενο τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιοῦ τοῦ Κρατεροῦ, τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου. Ὁ Ἀλέξανδρος τοῦ Κρατεροῦ, διοικητῆς τοῦ Ἴσθμου τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Χαλκίδας, ἐξεγέρθηκε κατὰ τοῦ κυρίου του, τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, καὶ ἔχοντας τὴ Χαλ-

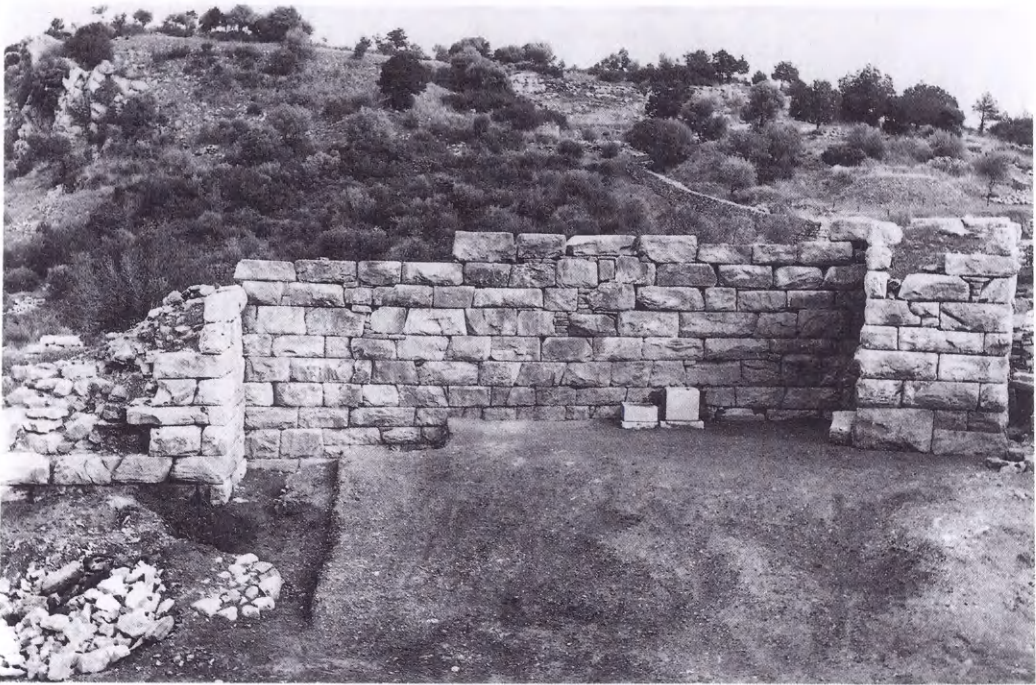




6 Τὸ νοτιοδυτικὸ τείχος τοῦ φρουρίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναστήλωση (φωτ. DAI 1892).

κίδα ἔλεγε τὸν Εὐβοϊκὸ καὶ ἀπειλοῦσε μὲ τοὺς πειρατὲς τὸ φρούριον τοῦ Ραμνοῦντος, ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν Ἀθήνα. Στὸ ψήφισμα λέγεται ὅτι κατὰ τὴ χρονιὰ τῆς στρατηγίας του, ὁ Ἄρχανδρος διατήρησε ἐλεύθερη τὴν *Ραμνουσίαν*, ὀνομασία πὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη χώρα ἦταν γεμάτη πειρατὲς οἱ ὁποῖοι τὴν κατέστρεφαν.

Τελευταία ἀξιόλογη ἐπιγραφή τῆς χρονιᾶς εἶναι ψήφισμα τοῦ 203/202 π.Χ., τιμητικὸ γιὰ τὸν στρατηγὸ Δρομέα ὁ ὁποῖος φρόντισε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ὀχύρωση τοῦ φρουρίου μὲ τὸ ὁποῖο ἐξασφαλιζόταν ἡ κυριαρχία τῶν Ἀθηναίων στὸν νότιο Εὐβοϊκὸ.



7 Τὸ νοτιοδυτικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου μετὰ τὴν ἀναστήλωση.

Ἡ σημαντικότερη ἐργασία στὸ φρούριο κατὰ τὸ 1993 εἶναι νοτιοδυτικὸ τεῖχος ἡ ἀποκατάσταση τοῦ νοτιοδυτικοῦ τεῖχους. Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς νότιας πύλης, ἔγινε ἀνασκαφὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ δυτικὰ εὐρισκόμενον τεῖχος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ φρουρίου, τὸ ὁποῖο εἶχε γκρεμιστεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Πέραν τῶν παρατηρήσεων πού ἔγιναν γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ φρουρίου καὶ τῆ ζωὴ τῶν Ραμνουσίων μέσα σὲ αὐτό, τὸ τεῖχος βρῆκε πάλι τὴν ἀρχαία του μορφή σὲ μῆκος 13 μέτρων καὶ οἱ σκορπισμένες λιθόπλινθοι τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους (εἰκ. 6, 7).

**2. ΜΥΚΗΝΕΣ**

ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

Συνεχίστηκαν ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ διευθυντῆ τῆς ἀνασκαφῆς οἱ ἐργασίες ἐκπονήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς Μυκηνῶν. Ἐφέτος ἡ ἐργασία ἐπικεντρώθηκε στὴν περιοχὴ πρὸς Ν τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Φίχτια πρὸς Μυκῆνες ἀπὸ τὴ θέση Χάνια πρὸς Δ ἕως τὰ πλαίσια πρὸς Α, ὅπου ἐπισημάνθηκαν εἴκοσι τουλάχιστον θαλαμοειδεῖς τάφοι. Ἐγινε ἐπίσης προσεκτικὴ καταγραφή τῶν στοιχείων τῆς περιοχῆς στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ Προφήτη Ἡλία, ἀπ' ὅπου θὰ περάσει ὁ νέος ἀγροτικὸς δρόμος. Ἐπισημάνθηκαν, μετρήθηκαν καὶ καταγράφηκαν 141 νέα σημεῖα, πὺ ἀνεβάζουν τὸ σύνολο τῶν ἀρχαίων ἐγκαταστάσεων κάθε εἴδους πὺ σημειώθηκαν στὸν ὑπὸ ἐκπόνηση χάρτη σὲ 730.

**3. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ**

Ἱερό

Ἀπόλλωνος

Μαλεάτα

Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὸ 1993 οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἀρχαίων κτιρίων. Παράλληλα κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ μελετήθηκε συστηματικὰ ἡ χρῆση καὶ ἡ διάθεση τοῦ νεροῦ στὸ ἱερό. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ σπουδαιότητα τοῦ στοιχείου αὐτοῦ στὴ λατρεία τῆς Ἐπιδαύρου ἦταν πρωταρχική.

Σκανά

Στὸ ρωμαϊκὸ συγκρότημα τῆς κατοικίας τῶν ἱερέων, στὴ Σκανά τῶν ἐπιγραφῶν, τοποθετήθηκαν στὴν πρόσοψη ἔξι ὀρθοστάτες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο (εἰκ. 8), τέσσερις ἀρχαῖοι πὺ ταυτίσθηκαν καὶ δύο ἀπὸ νέο ὑλικό. Τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ συνεχισθεῖ τὰ ἐπόμενα ἔτη. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς φωτο-



8 Ἀποκατάσταση τῶν ὀρθοστατῶν στὴν πρόσοψη τῆς Σκανᾶς.

9 Ἀποκατάσταση τοῦ χώρου Ρ στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς Σκανᾶς.





10 Λείψανα σύνθετου κλιμακοστασίου στους χώρους T και Y της Σκανᾶς.

γραφίες του Καββαδία ὅλοι οἱ ὀρθοστάτες φαίνονται ἀκόμη στὴ θέση τους, σήμερα ὅμως μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ταυτισθοῦν. Στὸ ἀνώτερο, βορειοανατολικὸ ἐπίπεδο τοῦ συγκροτήματος, ἀποκαταστάθηκε ὁ γωνιαῖος χώρος P (εἰκ. 9), ποὺ ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος πύργου, καὶ καθάριστηκε ἡ περιοχή τοῦ κλιμακοστασίου (εἰκ. 10), τὸ ὁποῖο παρελάμβανε τὴν κίνηση ἀπὸ τὸν διάδρομο T καὶ τὸν χώρο Δ τοῦ χαμηλότερου ἐπιπέδου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν χώρο P τοῦ ὑψηλοτέρου (α, β καὶ γ ἀντιστοίχως στὴν εἰκόνα 10), καὶ τὴν ὀδηγοῦσε πάνω ἀπὸ τὸν χώρο Y στὸν ὄροφο τοῦ P (δ, ε καὶ ζ στὴν εἰκόνα).

Ὁ ἀγωγὸς τῆς μεγάλης δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου, ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένος στὸ θεμέλιο τῆς πρόσοψης τῆς Σκανᾶς, καθάριστηκε (εἰκ. 11). Μὲ τὴ μέθοδο τῆς διοχέτευσης νεροῦ διαπιστώθηκε ὅτι ὀδηγοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ σὲ καταρράκτη, ὅπου τὸ νερὸ ἔπεφτε σὲ μεγάλο βάθος σὲ ὑπόγειο ὑδραγωγεῖο. Ἡ ἐξοδος τοῦ ὑδραγωγείου δὲν ἔγινε

ἀγωγοὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων



11 Ὁ ἀγωγὸς μέσα στὸ θεμέλιο τῆς πρόσοψης τῆς Σκανᾶς μετὰ τὸν καθαρισμό.

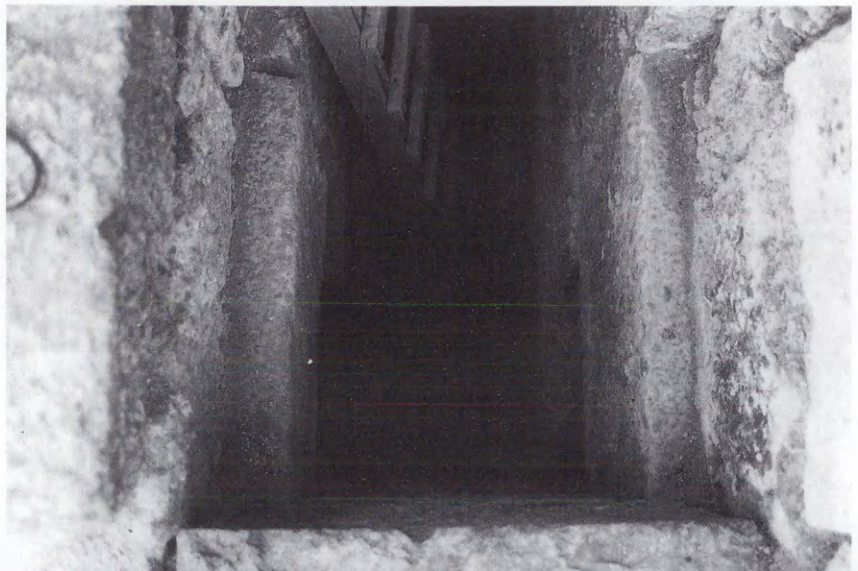
12 Τὸ σημεῖο τῆς ἐκροῆς τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τοῦ Ἄντωνίνου.



δυνατό νὰ βρεθεῖ, τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι τὸ νερὸ διοχετευόταν στὸ μεγάλο ὑπόγειο ὑδραγωγεῖο πρὸς τὸ Ἄσκληπιεῖο. Στὸ ἐπισκέψιμο τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα καθόδου τῆς δεξαμενῆς τὸ νερὸ σκεπαζόταν μὲ πλάκες πάνω στὶς ὁποῖες πατοῦσε ὁ ἐπισκέπτης, ὅπως δείχνουν οἱ ὑποδοχῆς στὰ τοιχώματα (εἰκ. 12). Οἱ ἐγκοπὲς κοντὰ στὴν ὀπὴ ἀπορροῆς καὶ ἡ κολουροκωνικὴ διατομὴ τῆς ὀπῆς δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε μηχανισμὸς μὲ ξύλινο ἔμβολο γιὰ τὴν ἐλεγχόμενη ἀπελευθέρωση νεροῦ. Ὑποδοχῆς πλακῶν σὲ δύο ἐπίπεδα στὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τοῦ ἐπισκέψιμου τμήματος δείχνουν ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε μία τετράγωνη κόγχη ὕψους 70 ἐκ. (εἰκ. 13). Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἐρμηνεῖα τῆς χρήσης τοῦ τμήματος αὐτοῦ κατὰ τὴ διάρκεια μυστικῶν τελετῶν, πού διατυπώθηκε τὰ προηγούμενα χρόνια μὲ βάση τὸ στρῶμα στάχτης καὶ λύχνων πού βρέθηκε στὸν πυθμὲνα τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ ἀγωγοῦ.

Κατὰ τὶς ἐργασίες προετοιμασίας τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἐρειπίων τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου τοῦ ἱεροῦ ταυτίσθηκε μιὰ ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα ὑδραυλικὴ ἐγκατάσταση. Τὰ νερὰ ἀπὸ τὴ στέγη τῆς στοᾶς πού ἔκλεινε τὴν πλατεῖα τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὰ βόρεια συγκεντρώνονταν σὲ στενὴ ἀλλὰ βαθιὰ τε-

13 Τὸ σημεῖο καθόδου στὸν ἀγωγὸ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἄντωνίνου.



τράγωνη δεξιαμενή, ένσωματωμένη στὸν δεξιὸ τοῖχο τοῦ προπύλου στὸ ὕψος ἐνδιάμεσου πλατύσκαλου, καὶ ἀπὸ αὐτὴν διοχετεύονταν κάτω ἀπὸ τὶς βαθμίδες πρὸς τὸ ὑπόγειο ὑδραγωγεῖο (εἰκ. 14), τὸ ὁποῖο ἔφθαναν πάλι μὲ καταρράκτη, ἀπὸ ὁπῆ πού ἀνοίγεται στὰ ἀριστερὰ τοῦ προπύλου μέσα σὲ μία προστατευτικὴ πυραμιδοειδῆ κατασκευὴ μὲ μορφή ἀντηρίδας (εἰκ. 15). Ἡ θέση, τὸ μέγεθος καὶ τὸ ὕψος



14 Ὁ ἀγωγὸς τῶν ὑδάτων τῆς βόρειας στοᾶς κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου. Στὸ βάθος ἡ ἀρυκρήνη.

15 Τὸ προστατευτικὸ κάλυμμα τῶν καταρρακτῶν πρὸς τὸ ὑπόγειο ὑδραγωγεῖο καὶ κάτω δεξιὰ τὸ στόμιο τοῦ ὀχετοῦ.







16 Τὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ ποῦ συνέλεγε τὰ νερά τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς στέγης τῆς Σκανᾶς.

τῆς δεξαμενῆς πείθουν ὅτι αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπλὸ φρεάτιο, ἀλλὰ ἦταν ἐφοδιασμένη μὲ κατάλληλο μηχανισμό συγκράτησης τῶν ὑδάτων καὶ λειτουργοῦσε ὡς μία ἀρुकρήνη καθαρμοῦ στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ.

Ἐνας τρίτος ἀγωγὸς ἀνοίγεται κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο στὴ γωνία ποῦ σχηματίζεται ἀπὸ αὐτὸ καὶ τὴ Σκανὰ στὸ ΒΑ ἄκρο τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 16). Καὶ αὐτὸς ὀδηγεῖ σὲ καταρράκτη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὰ νερά ἔφθαναν στὸ συλλεκτήριο ὑπόγειο ὑδραγωγεῖο. Ἐπειδὴ ἡ ὀροφὴ τοῦ ἀγωγοῦ βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς εὐθυντηρίας τοῦ προπύλου εἶναι προφανές ὅτι στὸ στόμιο ὑπῆρχε μπροστὰ φρεάτιο στὸ ὁποῖο διοχετεύονταν τὰ νερά ἀπὸ τὴν πλατεία καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ στέγη τῆς Σκανᾶς.

Κάτω ἀπὸ τὸ πρόπυλο περνοῦσε καὶ ἕνας τέταρτος, μικρὸς ἀγωγός, ὁ ὁποῖος ἀποχέτευε τὰ ἀκάθαρτα νερά ἀπὸ τὸν σηκὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ τὸ λουτρὸ τῆς Σκανᾶς. Τὰ νερά αὐτὰ ἔβγαιναν στὸν ἐλεύθερο χῶρο ἀπὸ στόμιο ποῦ ἀνοιγόταν στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς πυραμιδοειδοῦς κατασκευῆς (εἰκ. 15, κάτω δεξιὰ).



17 Τὸ πέρασ τοῦ κλασικοῦ ἀγωγοῦ.

Σὲ μεγαλύτερο βάθος κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρότυλο τρέχει μεγάλος ἀγωγὸς τῶν κλασικῶν χρόνων, ὁ ὁποῖος κατασκευάσθηκε κατὰ μῆκος τῆς φυσικῆς κοιλοτήτας ποῦ χώριζε τὸ προεξέχον ὕψωμα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα τοῦ Κυνορτίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ χώρου. Ὁ ἀγωγὸς ἔχει πώρινες λιθόπλινθους στὸν πυθμένα καὶ στίς παρειῆς καὶ καλύπτεται ἀπὸ βαριῆς ἀσβεστολιθικῆς πλάκες. Τὸ βόρειο ἄκρο του (εἰκ. 17) βρέθηκε κοντὰ στὴν ἐξωτερικὴ γραμμὴ τοῦ μεγάλου ἀναλήμματος καὶ τὸ σωζόμενο μῆκος του πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀρχικό, γιατί συμφωνεῖ μὲ τὸ ἀναφερόμενο στὴν ἐπιγραφή τῆς ἐργολαβίας τῶν κάλυπτηρίων πλακῶν μῆκος τῶν 147 ποδῶν. Ἡ ἔναρξη τοῦ ἀγωγοῦ βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν (εἰκ. 18) σὲ ἐπίπεδο ἐλάχιστα χαμηλότερο ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία τοῦ ναοῦ καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους φράχθηκε μὲ πλάκες καὶ πλίνθους (εἰκ. 18β). Ἡ εἰκόνα αὐτὴ δείχνει ὅτι ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς κατασκευάσθηκε περισσότερο γιὰ τὰ νερὰ ποῦ θὰ κατέβαιναν ἀκόμη συχνὰ στὴ μικρὴ κοιλάδα πίσω ἀπὸ τὸ ὕψωμα στὰ ἀνατολικά, παρὰ γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ.

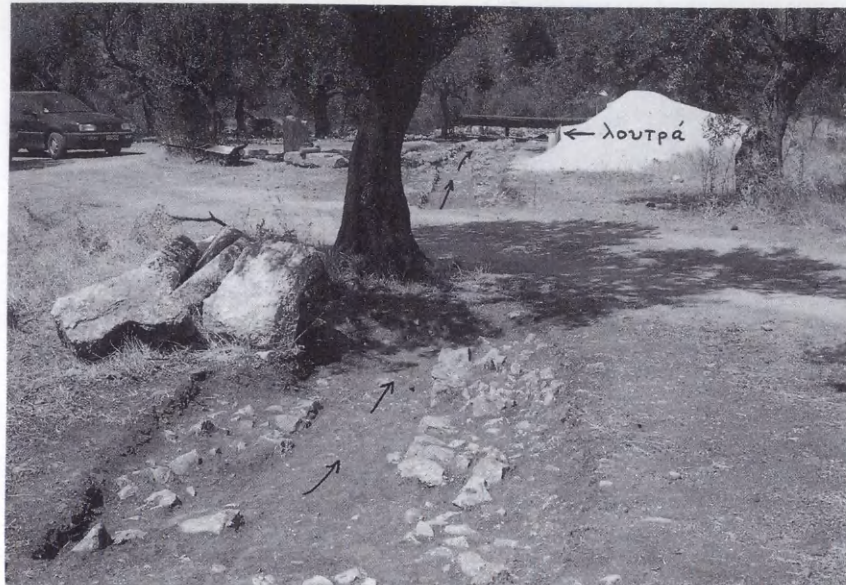
ὁ κλασικὸς  
«ὄχετὸς»



18 Ἡ ἀρχὴ τοῦ κλασικοῦ ἀγωγοῦ πίσω ἀπὸ τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν: α. καλυπτῆ-  
ριες πλάκες, β. ὑλικά φραγῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

19 Λεῖψανα τοῦ ὑστεροκλασικοῦ περιβόλου τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου πρὸς τὴν  
πλευρὰ τῆς μικρῆς κοιλάδας.





20 Ἐπίγειος ἀνοικτός ἀγωγός στή νοτιοανατολική πλαγιά τοῦ Κυνορτίου (κοντά στή δεξαμενή τῶν λουτρῶν).

Ἡ ὕπαρξη ρεύματος στήν περιοχή πού καταλήφθηκε κατά τή διαμόρφωση τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπό τὸ νυμφαῖο ἀποδείχθηκε μὲ τὴν ἀποκάλυψη πίσω ἀπὸ αὐτὸ σὲ βᾶθος 1.60 περίπου μ. ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους τῆς συνέχειας τοῦ πώρινου ἀναλημματικοῦ τοίχου (εἰκ. 19), πού καὶ σὲ ἄλλα σημεία διαπιστώθηκε ὅτι περιέβαλε κατὰ τὸ τέλος τῶν κλασικῶν χρόνων τὴν κορυφή τοῦ λόφου στὰ νότια τοῦ ἱεροῦ. Ἡ φροντίδα αὐτὴ συγκράτησης τῶν χωμάτων τῆς κορυφῆς, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν κατασκευές, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς κοιλάδας δείχνει ὅτι αὐτὴ —ἢ μάλλον τὸ νερό της— ἀποτελοῦσε ἀκόμη κύριο συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ ἱεροῦ.

Ὅτι καὶ στοὺς ρωμαϊκοὺς ἀκόμη χρόνους τὸ νερὸ πού ἐρχόταν ἀπὸ τὴ νοτιοανατολική πλαγιά τοῦ Κυνορτίου —δηλ. αὐτὸ πού παλαιότερα περνοῦσε ἀπὸ τὴν κοιλάδα πού ἐπιχώσθηκε— ἦταν πλούσιο φάνηκε ἀπὸ μία ἀκόμη διαπίστωση: Ὁ πρόχειρα χτισμένος ἀνοικτός ἀγωγός πού ἔφερε νερὸ στή δεξαμενὴ καθιζήσεως τοῦ συγκροτήματος τῶν λουτρῶν παρακολουθήθηκε στήν ἀνερχόμενη αὐτὴ πλαγιά ἐπὶ 56 μ. (εἰκ. 20). Μετὰ τὴ γραμμὴ τοῦ ὕδατοκρίτη, τὴν

τὸ ἀνάλημα  
τοῦ λόφου

τὸ συγκρότημα  
τῶν ΝΑ λουτρῶν



21 Ἐπίγειος ἀγωγὸς στὴ νοτιοανατολικὴ πλαγιά τοῦ Κυνορτίου (μακριὰ ἀπὸ τὴ δεξιαμενὴ).

22 Τὸ κτίριο τῶν λουτρῶν μετὰ τὶς ἐργασίες ἀποκατάστασης.



ὅποια τέμνει λοξά, μετατρέπεται σὲ φράγμα πρὸς τὴν ὀμαλὴ κατωφέρεια (εἰκ. 21), πού συνελάμβανε καὶ ὀδηγοῦσε στὴ δεξιαμενὴ τὸ νερό.

Στὸ ἴδιο τὸ συγκρότημα τῶν λουτρῶν συντηρήθηκαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι καὶ ἡ περιοχὴ τῶν ὑποκαύστων (εἰκ. 22).

Συνεχίστηκε για ένδεκατη ανασκαφική περίοδο ή έρευνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρών. Έρευνήθηκαν στη θέση «Λαγανιδιά» πέντε νέοι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι (X, XI, XII, XIII, XIV) βόρεια και δυτικά του κεντρικού θολωτού τάφου (εικ. 23). Η όροφή όλων είχε καταρρεύσει και με έξαιρέση τόν τάφο XIII, ό όποϊος είχε μερικώς συληθει από σπείρα αρχαιοκαπήλων κατά τή διάρκεια του χειμώνα, οί υπόλοιποι τάφοι ήταν ασύλητοι. Η αρχιτεκτονική και οί διαστάσεις τους είναι περίπου όμοιες με αυτές τών ήδη έρευνηθέντων τάφων του νεκροταφείου. Εϊδικότερα, ό τάφος X, ό μεγαλύτερος, ήταν έπιμελώς καθαρισμένος, χωρίς καμιά ταφή, ούτε κτερίσματα. Πιθανότατα είχε έτοιμασθει για να υποδεχθει νέα ταφή, ή όποια όμως για κάποια αίτία δέν έγινε ποτέ (εικ. 24).

Οί τάφοι XI και XII, μικρών διαστάσεων, είχαν λαξευθει στον χώρο μεταξύ τών τάφων VI και VII. Ο τάφος XI είχε χρησιμοποιηθει για έπτά ταφές (Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ)

#### 4. ΚΑΛΛΙΘΕΑ ΠΑΤΡΩΝ

Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

23 Το ΥΕ νεκροταφείο τής Καλλιθέας.





24 Ὁ τάφος X.

25 Ὁ τάφος XI.



τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα καὶ κτερισμένες μὲ διάφορα ἀγγεῖα καὶ μικροευρήματα, ἐνῶ πλακοσκεπὴς ἀβαθὴς λάκκος στὸ δάπεδο τοῦ δρόμου ἦταν κενός (εἰκ. 25). Στὸν τάφο XII δὲν βρέθηκε καμία ταφή, παρὰ μόνον δύο ἀγγεῖα (ψευδόστομος ἀμφορίσκος καὶ πρόχους). Πιθανότατα ὁ τάφος εἶχε καθαρισθεῖ γιὰ νέες ταφές. Δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς παραμερισμένες ταφές τοῦ τάφου XI προέρχονται ἀπὸ τὸν τάφο XII, ἀφοῦ οἱ δύο αὐτοὶ γειτονικοὶ τάφοι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ ἄνοιγμα στὸ ΒΑ τοίχωμα τοῦ τάφου XI, ποῦ ἦταν φραγμένο μὲ ἰσχυρὴ ξερολιθιά (εἰκ. 26).

Ὁ τάφος XIII εἶχε μερικῶς συληθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀφαιρέσει τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου, χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦν στὰ πλάγια, ὅπου βρέθηκαν τρεῖς πρωτογενεῖς ταφές (Α, Β, Γ), ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνον ἡ μία (Α) σωζόταν ὀλόκληρη καὶ σχεδὸν ἀδια-

26 Οἱ τάφοι XI-XII.







27 Ὁ συλημένος τάφος XIII.

τάρακτη, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο (B, Γ) ἦταν ἐλλιπεῖς καὶ διαταραγμένες ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τῶν ἀρχαιοκαπήλων (εἰκ. 27). Καὶ οἱ τρεῖς συνοδεύονταν ἀπὸ διάφορα κτερίσματα (ἀγγεῖα, χάλκινα ἐργαλεῖα, κοσμήματα), χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν ὅσα ἄρπαξαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου.

Τέλος, ὁ τάφος XIV περιεῖχε εἴκοσι ταφές (A-T), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἄλλες ἦταν τοποθετημένες σὲ δύο ἐπάλληλα ταφικὰ στρώματα, ἄλλες παραμερισμένες στὰ πλάγια σὲ σωρούς καὶ σὲ ἓναν ἀβαθὴ, ἀλλὰ σχετικὰ μεγάλο λάκκο, σκαμμένο στὸ ἐμπρόσθιο τμῆμα τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου (εἰκ. 28). Οἱ νεκροὶ ἦταν κτερισμένοι μὲ εἴκοσι τρία ἀγγεῖα



28 Ὁ τάφος XIV με ταφές καὶ κτερίσματα κατὰ χώραν.

διαφόρων σχημάτων (ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἀρτόσχημα καὶ κυλινδρικά ἀλάβαστρα, ἀμφορίσκους, ληκύθια, πρόχους κ.ἄ.) καὶ ποικίλα μικροτεχνήματα (χάλκινα ἐργαλεῖα, χάντρες, δύο σφραγιδολίθους, σφονδύλια κ.ἄ.).

Συνολικά οἱ τάφοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι ἑπτὰ ταφές, κτερισμένες μετὰ πάνω ἀπὸ τριάντα τρία ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἀλάβαστρα, πιθαμφορίσκους, πρόχους κ.ἄ.), χάλκινα ἐργαλεῖα (μαχαίρια, ξυράφι) καὶ διάφορα μικροεργήματα (περόνες, δαχτυλίδια, σφραγιδολίθους, τριχολαβίδα, χάντρες περιδεραιῶν κ.ἄ.), πού χρονολογοῦν τοὺς τάφους στὴν ὙΕ IIIA-Γ περίοδο.

## 5. ΜΕΣΣΗΝΗ

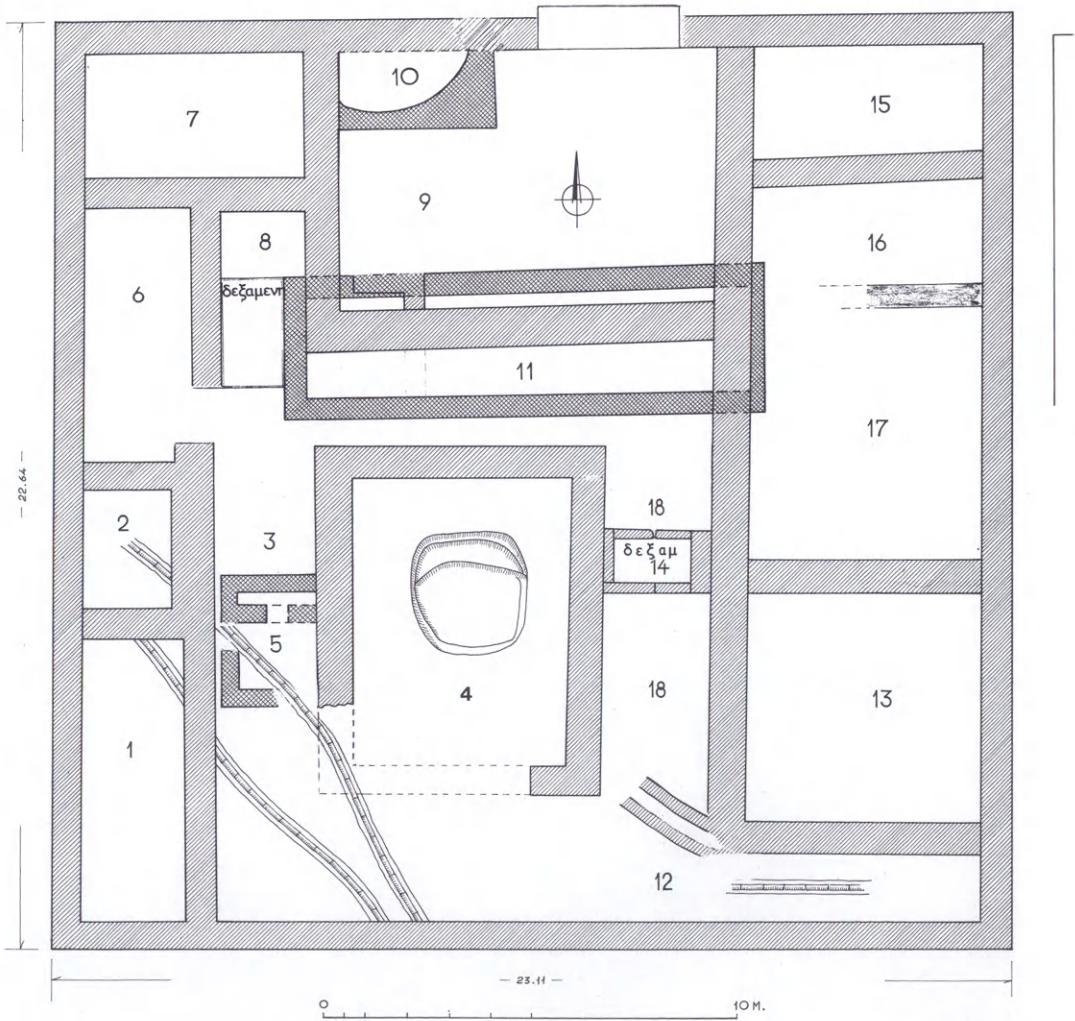
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

Ἱερό Ἡρώος

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ τέμενος Ω-Ω, δυτικὰ τοῦ Ἀσκληπιείου ἔφερε στὸ φῶς ἕνα σχεδὸν τετράγωνο οἰκοδόμημα, διαστ.  $23 \times 23$  μ., μὲ εἴσοδο στὴ βόρεια πλευρά, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει σύμπλεγμα δεκαοκτῶ χώρων (εἰκ. 29-30). Ὁ χώρος 4 ἦταν ὑπαίθριος, περιβαλλόμενος ἀπὸ τὶς στοᾶς 11, 3, 12 καὶ 18, πού ἔφεραν ξύλινους πιθανότατα κίονες. Σειρὲς δωματίων κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος πλαισιώνουν τὸν ὑπαίθρο χώρο 4, καθὼς καὶ τὸν εὐρὺν χώρο 9 (εἰκ. 29-30). Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα πρωιμότερης φάσης ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ οἰκοδομήματος Ω-Ω. Ἀνήκουν σὲ προγενέστερο ἱερό, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὰ ἀναθήματα (πήλινα πλακίδια, εἰδῶλια, νομίσματα καὶ ἀγγεῖα), ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὸν 7ο ἔως καὶ τὸν 1ο π.Χ. αἰ., ὅποτε, λόγω καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά, ἐπιχώθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα Ω-Ω. Τὸ πρωιμότερο ἱερὸ περιλαμβάνει μακρόστενο ναό (ἄρ. 11), διαστ.  $3.50 \times 11.60$  μ., ὀρθογώνιο βωμὸ (ἄρ. 5), διαστ.  $1 \times 2$  μ., καὶ κυκλικὴ ἐσωτερικὰ κατασκευὴ (ἄρ. 10) (εἰκ. 29-30). Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν στοᾶν ἄρ. 3, 11, 18 καὶ τοῦ αἰθρίου ἄρ. 4, καθὼς καὶ μέσα στὴν εὐρύστομη κυκλοτερῆ τάφρο, βάθους 3 μέτρων, σκαμμένη στὸν βράχο στὸ κέντρο

29 Γενικὴ ἄποψη τοῦ ἱεροῦ Ω-Ω ἀπὸ Δ.





30 Κάτοψη του Ιερού Ω-Ω.

τοῦ αἰθρίου, βρέθηκαν ἀρκετές χιλιάδες πήλινα ἀναθημα-  
 τικά πλακίδια καὶ εἰδώλια, ὀλόκληρα ἢ σὲ θραύσματα, ἀνα-  
 μιγμένα μὲ καμένα καὶ ἄκαφτα ὀστὰ ζώων, ὄστρακα μεγά-  
 λων καὶ μικρογραφικῶν ἄγγείων, θραύσματα κεραμιδιῶν  
 στέγης λακωνικοῦ κυρίως τύπου, δύο θραύσματα ἀνάγλυφων  
 ἀρχαϊκῶν μετοπῶν, τὸ ἓνα εἰκονίζει καθισμένη πρὸς τὰ δε-  
 ξιά μορφή (εἰκ. 31), τὸ ἄλλο θρόνο λακωνικοῦ τύπου (εἰκ.  
 32), λίγα μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ἀρκετὰ νομίσματα (5ου-  
 1ου π.Χ. αἰ.), πέτρες καὶ πλίθρες. Ἴχνη φωτιᾶς, κάρβουνα  
 καὶ στάχτες, ἦταν ἰδιαίτερα ἔντονα στὸν πάτο τῆς τάφρου-  
 ἀποθέτη. Ὅρισμένα πλακίδια καὶ εἰδώλια, συμπεριλαμβα-  
 νομένης καὶ τῆς χειροποίητης τριάδας (*Ἔργον* 1992, 39 εἰκ.  
 47), βρέθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση γύρω στὸν βωμὸ ἀρ.  
 5. Τὸ ποικίλο, χρονικὰ εὐρὸ καὶ ἄτακτο περιεχόμενο τῆς  
 τάφρου-ἀποθέτη, καθὼς καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δύο  
 φάσεων, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ «καθαρισμὸ» καὶ ἐπί-  
 χωση τοῦ πρώτου ἱεροῦ, ὕστερα ἀπὸ βίαιη καταστροφή του  
 κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰ., προκειμένου νὰ διαμορφωθεῖ ὁ χῶρος  
 γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ δεύτερου, νεώτερου οἰκοδομήματος  
 Ω-Ω, τοῦ ἐνταγμένου στὸν πολεοδομικὸ ἴσθμὸ τῆς πόλεως  
 τοῦ Ἐπαμεινώνδα.

31-32 Θραύσματα πήλινων ἀνάγλυφων μετοπῶν.





33 Πλακίδιο με σκηνή συμποσίου.



34 Ένθρονος ήρωας δέχεται σπονδή από ὄρθια γυναίκα.

35 Ένθρονη θεά με πόλο και λατρευτής.



36 Γυμνή μετωπική θεά ή εἶδωλο μεταξύ δύο γυναικῶν.



Τὸ θεματολόγιο τῶν πήλινων ἀνάγλυφων πλακιδίων ἐντάσσεται σὲ τοπικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση, ποὺ ἀντέχει στὸν χρόνο (ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 1ο π.Χ. αἰ.) καὶ ταυτόχρονα ὑπόκειται σὲ τεχνοτροπικὲς ἀλλαγές. Κάθε θεματικὴ ἐνότητα ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἀρκετὰ παραδείγματα καὶ περιλαμβάνει ἐνίοτε μεγάλη ποικιλία σειρῶν, τύπων καὶ ὁμάδων. Ἀπαντοῦν οἱ ἐξῆς θεματικὲς κατηγορίες: α) ἱππέας (Ἔργον 1992, 37 εἰκ. 43α-β), β) πολεμιστῆς (Ἔργον 1992, 38 εἰκ. 45), γ) ξαπλωμένος ἄνδρας σὲ σκηνὴ συμποσίου, μόνος ἢ μὲ τὴ συνοδεία καθισμένης γυναίκα (εἰκ. 33), δ) ξαπλωμένη γυναικεία μορφή, ε) καθισμένος ἄνδρας μὲ ὄρθια γυναίκα (εἰκ. 34), ς') καθισμένη γυναίκα μὲ ὄρθιο ἄνδρα (εἰκ. 35), ζ) Τριάδες γυναικῶν (Ἔργον 1992, 39 εἰκ. 46, 47) καὶ ἓνα μοναδικὸ παράδειγμα δύο καθιστῶν ντυμένων γυναικῶν μὲ μιὰ ὄρθια γυμνὴ ἀνάμεσά τους (εἰκ. 36) καὶ η) διάφορα, ποὺ εἰκονίζουσι γυναικῆς μὲ προσφορὲς ἢ μὲ ζῶα δίπλα τους (πετεινὸ, πίθηκο). Τὰ εἰδῶλια εἰκονίζουσι εἴτε γυναικῆς ντυμένες (Ἔργον 1992, 38 εἰκ. 44), εἴτε ἄνδρες ντυμένους, εἴτε παιδιὰ γυμνά (εἰκ. 37).

37 Εἰδῶλιο γυμνοῦ νέου.



Τὸ πρῶτο ἱερό, στὸ ὁποῖο καὶ ἀνήκαν τὰ παραπάνω ἀναθήματα, κατασκευάστηκε στὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Μεσσήνης τὸ 370/369 π.Χ. Ἦταν ἀφιερωμένο, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν ἀναθημάτων, κοινῶν καὶ εὐρύτατα διαδεδομένων στὴ Λακωνία καὶ στὴ Μεσσηνία, στὴ λατρεία Ἡρώος καὶ Ἡρώισσας. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Λάκωνες, ἐπιδιώκοντας νὰ δημιουργήσουν μυθικούς δεσμούς μὲ τὴ γῆ τῆς Μεσσηνίας πού κατεῖχαν ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ., υἰοθέτησαν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια τὴ λατρεία τοπικῶν Μεσσηνίων Ἡρώων, ὅπως τοῦ Ἄφαρέα, ἀδελφοῦ τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Τυνδάρεω, τῶν γιῶν του Ἴδα καὶ Λυγκαία, τῶν ἐξαδέλφων τους Διοσκούρων, καθὼς καὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου Φοίβης, Ἰλάειρας καὶ Ἄρσινῆς, μητέρας τοῦ Ἀσκληπιοῦ κατὰ τὸν «μεσσηνιον λόγον» (*Παυσανίας* 3.3.1· 11.11· 14.7· 16.1). Φαίνεται ἔτσι πολὺ πιθανό, ἓνας ἀπὸ τοὺς παραπάνω μυθικούς βασιλεῖς τῆς Μεσσηνίας καὶ ἡ σύζυγός του, ἰδιαίτερα ὁ Λεύκιππος, νὰ λατρευόταν ὡς Ἡρώος Οἰκιστῆς, Ἀρχηγέτης καὶ Πρόγονος στὸ ἱερό τῆς Μεσσήνης (βλ. πλακίδια πολεμιστῶν, κυνηγῶν, ἱππέων, συμποσιαστῶν κλπ.), μαζί μὲ τὶς τρεῖς θυγατέρες του Φοίβη, Ἰλάειρα καὶ Ἄρσινῆ (βλ. πλακίδια Τριάδων) καὶ τοὺς Διόσκουρους (βλ. ὀρισμένα πλακίδια ἱππέων). Στὰ ὕστερα ἐλληνιστικὰ χρόνια τὸ ἱερό, μετὰ ἀπὸ καταστροφή, ἀνακατασκευάστηκε μεγαλύτερο καὶ πολὺ-πλοκο σὲ μορφή (Ω-Ω) καὶ ἀφιερώθηκε πιθανῶς στὴ λατρεία τῆς Δήμητρας, ὅπως καὶ τὸ γνώρισε ὁ περιηγητῆς Παυσανίας (πρβ. *Ἔργον* 1992, 39-40).

Μεταξὺ τῶν δωματίων ἀρ. 16 καὶ 17, σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια, βρέθηκε πεσμένος ἀκέφαλος καὶ ἀκρωτηριασμένος ἀνδρικός κορμὸς (εἰκ. 38) μὲ ἔντονα διαβρωμένη τὴν ἐπιδερμίδα ἀπὸ τὴν ἄρωση καὶ ἀπὸ φωτιά. Εἰκονίζεται γυμνός νέος μὲ ἀναριγμένη τὴ χλαμύδα στὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τυλιγμένη στὸ λυγισμένο ἀριστερό του χέρι, μὲ τὸ ὁποῖο συγκρατεῖ ξίφος σὲ κολεό, στραμμένο πρὸς τὰ πάνω (εἰκ. 39-40). Ὁ τύπος, πού σχετίζεται μὲ τὸν Ἑρμῆ τῆς Ἄνδρου, εἶναι γνωστός (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν Ἀλέξανδρο τῆς





38 Κορμός ανδρικού αγάλματος κατά χώραν.

39-40 Δύο όψεις του ανδρικού αγάλματος.





41 Βόρειο τμήμα ἱεροῦ. Πάνω δεξιὰ τὸ βάθρο.

42 Κύρια ὄψη ἐνεπίγραφου βάθρου.



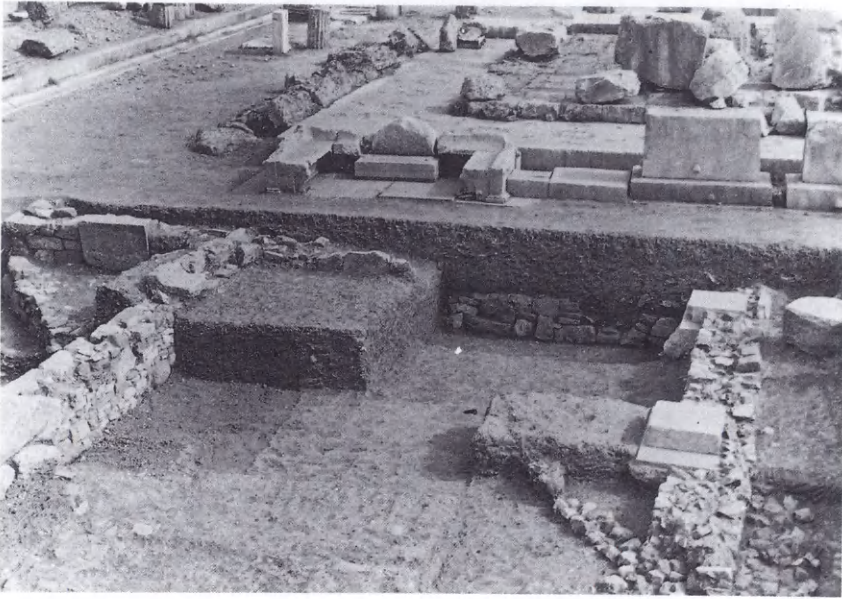
Μαγνησίας) και χρησιμοποιεῖται για ἀνδριάντες κυρίως ἡγεμόνων καὶ ἡρώων.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ εὐρήματα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὰ Β τοῦ Ω-Ω ἦταν ἓνα συμπαγές ὀρθογώνιο ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο ἀγάλματος, ποὺ φέρει ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφή ἐλληνιστικῶν χρόνων στὴν κύρια ὄψη καὶ μία δευτέρα, τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., στὴν πίσω (εἰκ. 41). Στὴν πρώτη ἐπιγραφή (εἰκ. 42) ἀπαριθμοῦνται τριαντατέσσερις συνολικὰ νίκες στὴν πάλη καὶ στὸ παγκράτιο, ποὺ κατήγαγε ἓνας μέγας, ἄγνωστος Μεσσήνιος ἀθλητής, ὡς παῖς, ἀγένειος καὶ ἀνήρ, στοὺς ἐξῆς δεκαπέντε γνωστοὺς καὶ ἄγνωστους πανελλήνιους ἀγῶνες ἀνὰ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο: Λύκαια, Ἀλέαια, Πύθια τὰ ἐν Μεγάρους, Δήλια τὰ ἐν Τανάγρα, Ρωμαῖα τὰ ἐν Αἰγίῳ, Ἴσθμια, Ἡραῖα, Νέμεα, Παναθήναια, Ἐλευθέρεια τὰ ἐν Πλαταιαῖς, Ρωμαῖα τὰ ἐν Χαλκίδι, Ὀλύμπια, Πύθια, Ἐλευθέρεια τὰ ἐν Λαρίση καὶ Ἀλῖαια. Ἐνα προγενέστερο ἐνεπίγραφο βᾶθρο τοῦ Μεσσήνιου παλαιστῆ Ἀντισθένη Πολυστράτου, ποὺ νίκησε στὰ Ὀλύμπια, βρέθηκε τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὀρλάνδο στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Ἀσκληπιείου (ΑΔ 19, 1964, 157. SEG 2, 1968, 228).

Στὴ δευτέρα μεταγενέστερη ἐπιγραφή τῆς πίσω ὄψης τιμᾶται ἀπὸ τὴν πόλη καὶ τὴν Κρεσφοντίδα φυλὴ ὁ ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν Τιβέριος Κλαύδιος Διονύσιος Κρισπιανὸς Κυρίνας, γιὸς τοῦ Ἀριστομένη (Πρβ. IG V 1, 1469. *In-schr. von Olympia* 447, 448).

Ἄσκληπιεῖο

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου ἔφερε στὸ φῶς κτίσματα προγενέστερα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐλληνιστικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου, τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτὴ λόγω τῆς ἔντονης πρὸς Ν κλίσης τοῦ φυσικοῦ πετρώματος καὶ τῆς ἐπίχωσής τους κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ αἰθρίου. Μεταξὺ αὐτῶν ξεχωρίζει ἰδιαίτερα τμημα στοᾶς ἀνοικτῆς πρὸς τὰ Α, πλ. 5.50 μ. καὶ σῶζ. μῆκ. 11 μ. (εἰκ. 43). Ὁ πίσω τοῖχος τῆς, χτισμένος μὲ ἀκανόνιστες, ἀλλὰ καλὰ ἀρμολογημένες πέτρες, διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.20 μ. περίπου. Ἐφερε ξύλινη κιονοστοιχία



43 Μερική άποψη στοᾶς ἀπὸ Ν.

πού ἐδραζόταν πάνω σὲ ἐπιμελῶς κατεργασμένες ἀσβεστολιθικὲς πλίνθους-βάσεις, τοποθετημένες σὲ σειρὰ ἀνὰ 3 μέτρα. Ἀκάνόνιστο πρόχειρο τοιχίο μεταξὺ τῶν πλίνθων ἀνήκει σὲ δεύτερη φάση ἐπισκευῆς. Ἡ στέγη τῆς στοᾶς πρέπει νὰ ἦταν ἐπίσης ξύλινη, ἐνῶ ἡ κεράμωση περιελάμβανε κυρίως λακωνικά (ἀγελαῖα), ἀλλὰ καὶ κορινθιακὰ κεραμίδια. Ἐνα θραῦσμα κεραμιδιοῦ φέρει ὀρθογώνιο σφράγισμα μὲ ἀνάγλυφη τὴν ἐπιγραφή: *ἱερ[ά], ἐπὶ Φιλ [.....]*.

Ἡ στοά, τῆς ὁποίας ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὴ, ἀποτελοῦσε προφανῶς τὸ πρὸς Δ ὄριο ἱεροῦ τεμένους, προγενέστερου τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ ἀνατολικά τῆς στοᾶς ἀναμένεται νὰ ἀποκαλύψει λατρευτικὸ κτίσμα καὶ νὰ λύσει ἐνδεχομένως τὸ πρόβλημα τοῦ ταυτισμοῦ τῆς θεότητας. Καμπύλος ἰσχυρὸς τοῖχος πίσω ἀπὸ τὴν στοὰ ἀνήκει σὲ κτίσματα ἄγνωστης χρήσης τῆς δεύτερης ἀμελοῦς φάσης, πού ἔχουν καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τὶς βαθιὲς θεμελιώσεις τῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου.



44 Τὸ Ἡρῶο (Δ) ἀπὸ Α.

Ἡρῶο Δαμοφῶντος Ἀπὸ τὸ ταφικὸ ἡρῶο (Δ) μὲ τὸν διπλὸ τάφο (εἰκ. 44), ποὺ εἶχε ἔλθει στὸ φῶς μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Γ. Οἰκονόμου (ΠΑΕ 1925, 64) στὰ νότια τοῦ Ἀσκληπιείου, προέρχεται ὁ ἐνεπίγραφος δωρικὸς κίονας, ποὺ φέρει τὰ ψήφισματα ἐπτὰ πόλεων πρὸς τιμὴν τοῦ γλύπτη Δαμοφῶντος. Ἡ ταύτιση ἐπομένως τοῦ ἡρώου αὐτοῦ μὲ τὸ Ἡρῶο τοῦ ἴδιου τοῦ Δαμοφῶντος φαίνεται πολὺ πιθανή, ἂν ὄχι ἐπιβεβλημένη. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸν χῶρο ἀνατολικά τοῦ Ἡρώου ἔδειξε ὅτι αὐτὸς ἐντάσσεται στὸν περίβολο τοῦ μνημείου καὶ ἔφερε στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ κεραμεικὰ καὶ νομίσματα, ἐνδιαφέρον ψήφισμα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., χαραγμένο πάνω σὲ ἀσβεστολιθικὸ πεσσό.



45 «Ἱεροθύσιον». Αἶθριο ἀπὸ Β.

Ὁ Πausanías, προχωρώντας νότια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο πρὸς τὸ Γυμνάσιο, ἀναφέρει πρῶτα τὸ Ἱεροθύσιον μὲ ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν, χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ «ἀρχαίους τρίποδες», τοὺς ὁποίους ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει «ἀπύρους» (Πaus. 5. 32. 1). Νότια ἀπὸ τὸ Βαλανεῖο τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὶς ἐπιφανειακὲς διαμορφώσεις ἄρχισε νὰ ἀποκαλύπτεται μεγάλο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ὀριζόμενο στὰ Α καὶ Δ ἀπὸ δύο ὀδικὲς ἀρτηρίες, μὲ χώρους ἄγνωστος πρὸς τὸ παρὸν χρήσης, καθὼς καὶ αἶθριο (εἰκ. 45). Μεταξὺ τῶν πιὸ σημαντικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα συγκαταλέγονται: α) μαρμάρινο ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο

Ἱεροθύσιον (;



46 Ἐγαλμάτιο Ἀφροδίτης. 47 Στήλη με μουσικὸ κείμενο.

Ἀφροδίτης (εἰκ. 46), β) θραῦσμα μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματος με μέρος τοῦ δεξιοῦ ὤμου καὶ τοῦ λαιμοῦ καὶ μάζα πτυχῶν τοῦ ἱματίου ποὺ κάλυπτε τὸ κεφάλι καὶ γ) ἀσβεστολιθικὴ ἐνεπίγραφη στήλη, ποὺ σώζει δύο ἑλλιπεῖς στίχους με μουσικοὺς φθόγγους (εἰκ. 47).

Ἡρώο-Μαυσωλεῖο

Συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀπομάκρυνση τῶν πεσμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Ἡρώου-Μαυσωλείου στὰ νότια τοῦ Σταδίου, καθὼς ἐπίσης ἡ ἀποτύπωσή τους καὶ ἡ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Frederic Cooper με στόχο τὴν ἀναστήλωση. Ἡ ἀνασκαφὴ γύρω στὸ πόδιο τοῦ Ἡρώου ἔφερε στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θραύσματα γλυπτῶν καὶ μεγάλου



48. Ἡρώο Σταδίου. Ἐσχάρα ἐναγισμῶν ἀπὸ Β.

μεγέθους ἐνεπίγραφες στῆλεις ταφικῶν μνημείων, ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στὸ πόδι τοῦ Μουσουλίου. Σὲ ἐπαφῇ μὲ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ποδίου ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνια ἐσχάρα (βόθρος) μὲ ἔντονα κατάλοιπα φωτιᾶς στὸ ἐσωτερικὸ καὶ γύρω ἀπ' αὐτήν. Τὰ τοιχώματά της φέρουν λίθινη ἐπένδυση ἀπὸ καλὰ ἀρμολογημένες καὶ δεμένες μὲ σιδερένιους συνδέσμους λιθοπλίνθους (εἰκ. 48). Χρησιμοποιοῦνται πιθανῶς γιὰ ἐναγισμοὺς πρὸς τιμὴν τοῦ ἀφηρωισμένου νεκροῦ ἢ Ἡρώος.

Οἱ προκαταρκτικὲς ἐργασίες (ἀγορὰ κτημάτων, διαμόρφωση χώρου κλπ.) γιὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Πύργου 17, τοῦ πρώτου ΒΑ τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης, ποὺ ἐκτελοῦνται μὲ ἐπιχορήγηση τοῦ Ἰδρύματος Κωστοπούλου, κατέστησαν ἀναγκαῖα τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ταφικῶν μνημείων μεταξὺ Πύργου καὶ Πύλης, γνωστῶν ἀπὸ ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις.

ταφικὰ μνημεῖα





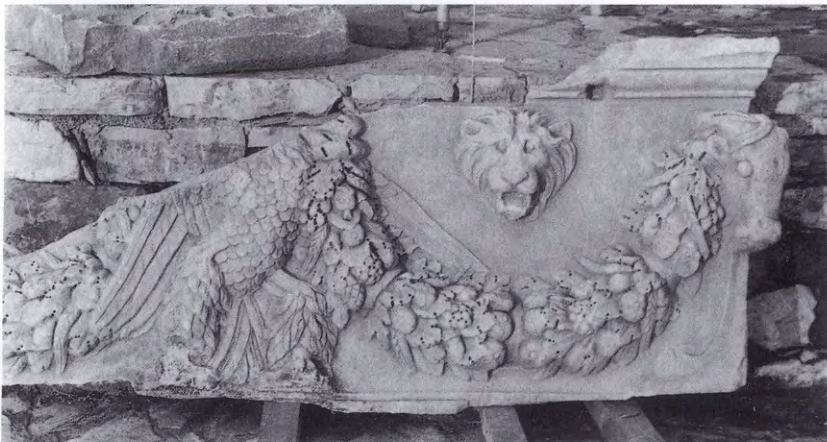
49 Ταφικά μνημεία 17 και 18 από ΝΔ.

50 Νότιος θάλαμος μνημείου 17.



Δύο μνημειώδους κατασκευῆς ταφικὰ μνημεῖα ἤλθαν στὸ φῶς στὰ ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ, ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη πρὸς τὴ γνωστὴ ἀρχαία γέφυρα τῆς Μαυροζούμενας, ἢ ποτάμι τῆς Βαλύρας (εἰκ. 49). Τὸ ἓνα (ἀρ. VII, 17), διαστ. 14.40 μ. × 12 μ., περιλαμβάνει δύο ταφικούς θαλάμους, ἐσωτ. διαστ. 4.50 μ. × 5.20 μ., καὶ φέρει κατὰ μῆκος τοῦ μετώπου του δωρική στοά, ἡ ὁποία ἐδράζεται πάνω σὲ ὑπερυψωμένο κλιμακωτὸ πόδιο μὲ ἐπτὰ ἀναβαθμούς. Ἡ ἀνωδομὴ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, ἐνῶ ἡ ὀροφή τους ἦταν θολωτή. Οἱ θάλαμοι, πανομοιότυποι σὲ μορφή καὶ διμερεῖς (τὸ πίσω τμήμα τους δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ), φέρουν εἴσοδο στὸ μέσο τῆς δυτικῆς, πρὸς τὴ στοά, πλευρᾶς τους καὶ πλακόστρωτα δάπεδα (εἰκ. 50). Ὡς πλάκες δαπέδου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἐπιτύμβιες στήλες ἐλλήνιστικῶν χρόνων. Δύο ὀρθογώνιες κόγχες, διαστ. 2.40 × 0.70 μ., ἀνὰ μία σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ θαλάμου ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, δέχονταν μαρμάρινες σαρκοφάγους μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις. Τμήματα τῆς μιᾶς μόνο σαρκοφάγου βρέθηκαν στὸν βόρειο θάλαμο. Στὴν πρόσθια μακρὰ πλευρὰ, σὲ βαθὺ ἀνάγλυφο εἰκονίζεται ἀετὸς καὶ ἀνθοπλό-

51 Μακρὰ πλευρὰ μαρμάρινης σαρκοφάγου.





52 Στενή πλευρά της σαρκοφάγου της εικ. 51.

53 Θησαυρός νομισμάτων σε άγγειο.



καμοι με φροῦτα δεξιὰ καὶ ἀριστερά του, οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν κεφάλια λιονταριῶν καὶ ἀναρτῶνται ἀπὸ βουκράνια (εἰκ. 51). Στὴ μία στενὴ πλευρὰ τῆς ἴδιας σαρκοφάγου εἰκονίζεται σφίγγα (εἰκ. 52), ἐνῶ στὴν ἄλλη δύο μορφές (ἢ μία γυναικεία) σὲ δεξίωσι· ἔργο ἀπτικοῦ ἐργαστηρίου Ἀδριάνειας ἐποχῆς. Μεταγενέστερη παραγωγή τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἀκέραια μαρμάρινη σαρκοφάγος με παρεμπερὴ διακόσμηση, ποὺ βρίσκεται μπροστὰ στὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη τοποθετημένη, ὅπως διαπιστώθηκε ἀνασκαφικά, σὲ κόγχη ταφικοῦ θαλάμου. Θησαυρὸς χιλίων τετρακοσίων χάλκινων νομισμάτων τοῦ 4ου-5ου μ.Χ. αἰ., ἀποτεθειμένων μέσα σὲ πήλινο ἀγγεῖο κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς στοᾶς τοῦ μνημείου ἀρ. VII 17 (εἰκ. 53), καθὼς καὶ θραύσματα πρωτοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν μαρτυροῦν τὴ χρήση τοῦ μνημείου ὡς τὴν περίοδο αὐτή. Μέσα στὴ στοὰ τοῦ μνημείου βρέθηκε ἐπίσης μαρμάρινο βᾶθρο με ἐγκοπὴ, καθὼς καὶ συνανῆκον κάτω τμήμα μαρμάρινης ἐρμαϊκῆς στήλης (εἰκ. 50). Ἀπὸ ἐδῶ προφανῶς μεταφέρθηκε στὴν Κορώνη ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια ἐρμαϊκὴ στήλη (ἀρ. εὐρ. 410 Μουσείου Καλαμάτας), ποὺ φέρει εἰκονιστικὸ κεφάλι τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ (*JHS* 25, 1905, 53-54. *IG V* 1, 1399. *AD* 21, 1966, Χρον., 163 πίν. 154β).

Τὸ δεύτερο παρακείμενο μνημεῖο (ἀρ. VII, 18), διαστ. 7 × 9 μ., ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐδράζεται σὲ ὑπερψωμένο πόδιο σχήματος πεῖ με κυματιφόρο στέψη (εἰκ. 49). Φέρει προθάλαμο, διαστ. 5.20 × 2.70 μ., ἀνοιχτὸ πρὸς τὴν ὁδὸ, σὲ μορφὴ προστώου με πεσσούς, ποὺ ὁδηγεῖ μέσω εἰσόδου στὸν κυρίως θάλαμο. Κυλινδρικός βωμός, ὕψ. 0.757 μ., ποὺ βρέθηκε στὸν προθάλαμο, φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.:

[Θεῶ]ν Μεγάλων  
[.....]μειων ἐπιφανῶν  
3 συνβώμων Πατρῶν  
καὶ Σεβαστοῦ Καίσαρος

## 6. ΘΕΡΜΟΣ

I. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

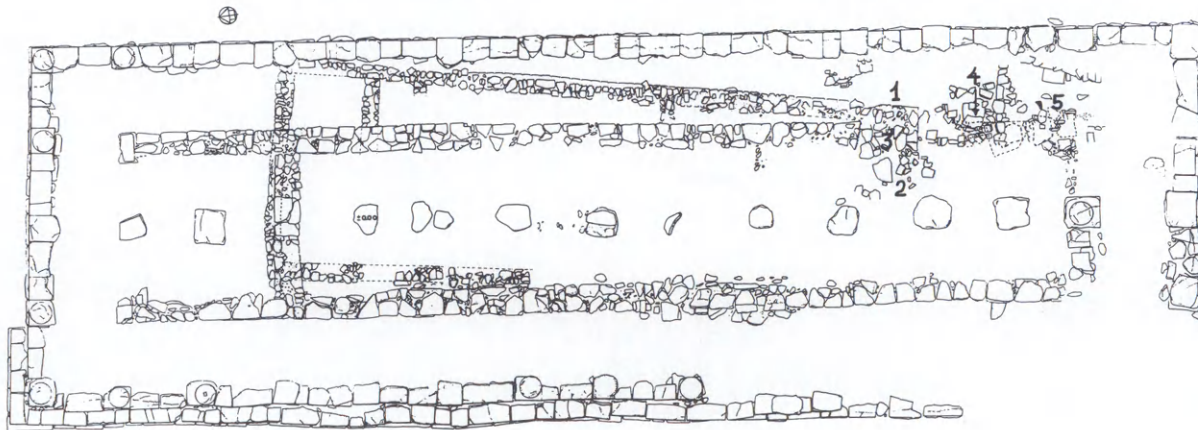
Ἵπὸ τὸν ναὸ

τοῦ Ἀπόλλωνος

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ποὺ ἄρχισε πέρυσι ἔχει κύριον σκοπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν παλαιῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς ἔγιναν ἀντικείμενο μελέτης καὶ κριτικῆς περισσότερων ἐρευνητῶν. Ἡ ἐργασία προχωρεῖ σὲ τρία στάδια. Ἀφαιροῦνται πρῶτα οἱ μεγάλοι ὄγκοι τῶν μετανασκαφικῶν ἐπιχωματώσεων. Ἀκολουθεῖ προσεκτικὴ προσέγγιση στὰ σωζόμενα ἐρείπια καὶ τὰ ἄθικτα στρώματα τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ διακριθοῦν ἀπὸ τὴν ξερολιθιᾶν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τὴν νεώτερες ἐπιχώσεις. Τέλος γίνονται ἐπανειλημμένες καὶ ἐξαντλητικὲς λεπτομερειακὲς ἐρευνες τόσο στὴν παρειαὶς τῶν παλαιῶν σκαμμάτων ἢ ὅπου τυχὸν μέσα στὰ σκάμματα ἀπέμειναν ἄθικτα στρώματα, ὅσο καὶ στὴν ἴδιες τὴν κατασκευές.

Ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθηκε στὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ μεγάρου Β (εἰκ. 54). Ἀποκαλύφθηκε τὸ νότιο πέρασ τοῦ ἀνα-

54 Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τὸ μέγαρον Β (1993). 1: νότιο ἄκρον τοῦ τοίχου α. 2: ἐγκάρσιος τοῖχος νότιας πλευρᾶς. 3: πλακόστρωτον. 4: «βόθρος θυσιαῶν».





55 Τò ΝΑ άκρο και ό άνατολικός τοίχος του μεγάρου Β από Ν.

56 Ἡ ΝΑ γωνία του μεγάρου Β από ΝΑ.



τολικού τοίχου (τοίχος α) ό όποίος έχει μήκος 21 μ. (είκ. 55-56). Η σημερινή κατάσταση διατήρησης του άκρου του τοίχου δέν έπιβεβαιώνει την περιγραφή του Ρωμαίου (ΑΔ 1915, 243-244). Οι δύο λεπτές πλάκες, οι όποιες αήσαν τοποθετημένοι έγκαρσίως πρός τον ύπ' αυτές μέγαν λίθον... δια νά έπιφυλαχθῆ ίσομέτρητος χῶρος πρός προσαρμογήν τών ξυλίνων παραστάδων», δέν βρέθηκαν, ένῶ ούτε ό «μέγας λίθος» ήταν δυνατό νά ταυτισθεῖ. Συγκεχυμένη ήταν και ή εικόνα που παρουσίασε ό θεωρούμενος ως «έγκάρσιος τοίχος» τῆς νότιας πλευρᾶς του μεγάρου. Η λιθοδομή αυτή μήκους 2.10 μ. αποτελείται από δύο τμήματα που έδράζονται σέ διαφορετικά στρώματα και διαφέρουν μεταξύ τους ως πρός τό ύλικό και τον τρόπο κατασκευῆς (είκ. 56-58). Ίσως δέ έχουν γίνει και έπεμβάσεις μετά την πρώτη ανασκαφή.

Στό έσωτερικό τῆς γωνίας που σχηματίζει ή λιθοδομή αυτή με τον τοίχο α του μεγάρου (είκ. 57-59) βρέθηκε πλακόστρωτο σέ βάθος κυμαινόμενο λόγω τῆς αλλοίωσης του έδάφους από 1.40 μ. έως 1.47 μ. εῖναι ασφαλῶς εκείνο τό

57 Τό ΝΑ άκρο του μεγάρου Β, τό παλαιότερο πλακόστρωτο και ή τομή ε-ε του Ρωμαίου από ΝΔ.





58 Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ΝΑ ἄκρου τοῦ μεγάρου Β ἀπὸ Δ.

59 Τὸ πλακόστρωτο καὶ ἡ τομὴ τῶν στρωμάτων ἐντὸς τοῦ μεγάρου Β (τομὴ ε-ε Ρωμαίου).







60 Λεπτομέρεια της εικ. 59.

όποιο έσημείωσε ο Ρωμαίος στην τομή ε-ε (δ.π. 245 εικ. 10) και έθεώρησε ως τὸ ἀρχαιότερο δάπεδο τοῦ μεγάρου Β. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ὑπάρχει σποραδικῶς καὶ ἐκτὸς τοῦ μεγάρου, πρὸς Α καὶ πρὸς Ν, πιθανότατα δὲ συναντῆται τὸ τμήμα ποὺ εἶχε βρεθεῖ πέρυσι βορειότερα πρὸς Α μεταξύ τοῦ τοίχου α καὶ τοῦ ἀναλήμματος (Τὸ Ἔργον 1992, 51 εικ. 58). Ἡ ἐκ νέου ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι τὸ πλακόστρωτο δὲν ἀυπέρκειται, ἀλλὰ ὑπόκειται τοῦ τοίχου α, ὁ ὁποῖος ἔχει κτισθεῖ ἐπάνω σὲ αὐτό, ἐπομένως εἶναι παλαιότερο καὶ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ μέγαρο Β.

Σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. πρὸς Β τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τοίχου α συναντήσαμε ἐγκαρσίως ὑπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ τῆ στρωματογραφικῆς τομῆς ε-ε (Ρωμαῖος, δ.π. 245 εικ. 10). Τὰ στρώματα ἀνήκουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάρου Β. Ἡ σημερινὴ κατάσταση συμφωνεῖ πλήρως μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Ρωμαίου (εἰκ. 59-60).

Ὅσο ἢ κατώτερη στρώση, πάχους 0.50 μ. μὲ χῶμα καὶ μεγάλες πέτρες ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου, εἶναι προφανῶς

τεχνητή επίχωση στην οποία διακρίνεται ο λάκκος θεμελιώσεως του τοίχου α. Το πυρακτωμένο πήλινο δάπεδο χρήσεως φέρει στρώμα στάχτης 0.10 μ. και έγγίζει τον τοίχο α. Το άνωτερο στρώμα με λατύπη και στάχτη είναι το γνωστό «μελανό» στρώμα στο οποίο πατούν οι τοίχοι του ναού. Τα έως τώρα δεδομένα οδηγούν στις έξής παρατηρήσεις: Της οικοδομήσεως του μεγάρου Β προηγήθηκε επίχωση μάτωση του επικλινούς από Β προς Ν χώρου για τη δημιουργία κατά το δυνατόν οριζόντιου «έπιπέδου κατασκευής». Έτσι οι μακροί τοίχοι του μεγάρου Β θεμελιώθηκαν κατά μέγα μέρος σε τεχνητή επίχωση και μάλιστα ολοένα βαθύτερα, καθώς προχωρούσαν από Β προς Ν (0.73-1.43 μ.), για να πατήσουν σε στέρεο κατά το δυνατόν έδαφος, ενώ η επιχωμάτωση εξασφάλιζε σχεδόν ισόπεδο το δάπεδο του μεγάρου Β (το βάθος του κυμαίνεται από 0.64-0.75 μ. στο όπισθιο δωμάτιο έως 0.85 μ. στο νότιο άκρο). Γι' αυτό, ενώ το βορειότερο μέρος του τοίχου α στερεΐται ή έχει πολύ ρηχό θεμέλιο, του νότιου άκρου το θεμέλιο φθάνει έως 0.50 μ. περίπου. Η στρωματογραφία της τομής ζ-η του Ρωμαίου (δ.π. 247 εικ. 12) δεν έγινε δυνατό έως τώρα να ελεγχθεί. Αλλά οι πιο πάνω παρατηρήσεις κάνουν ήδη ασφαλές το συμπέρασμα ότι από τις δύο φάσεις, τις οποίες ορίζουν το πλακόστρωτο και το πήλινο δάπεδο αντίστοιχως, στο μέγαρο Β ανήκει μόνο η άνωτερη, του πήλινου δαπέδου. Φαίνεται επίσης πιθανό ότι και της τομής ζ-η το κατώτερο στρώμα δαπέδου-στάχτης ανήκει σε προγενέστερη εποχή. Τα νεώτερα αυτά συμπεράσματα συγκλίνουν μέχρι σημείου με την άποψη του πρώτου ανασκαφέα ο οποίος, αν και δεν αποκάλυψε το πλακόστρωτο, δέχθηκε ότι του μεγάρου Β προϋπήρχε ανοικτή πλατεία με βωμό. Την αποσύνδεση πλακοστρώτου και μεγάρου Β υποστήριξε και ο Dreyer (*MarbW Programm* 1963, 5). Προς Α του τοίχου α συνεχίστηκε η αποκάλυψη του αναλημματικού τοίχου ο οποίος ακολουθεί τη φυσική από Β προς Ν γραμμή της κλιτύος (εικ. 54, 57).

Σε απόσταση 1.50 μ. πρὸς Ν τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τοίχου α ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι τὸ «παράδοξον ἐκ πετρῶν ἀπελέκτων κτίσμα», πὸν περιγράφει ὁ Ρωμαῖος (ὅ.π. 248), ἀλλὰ ἡ κατάσταση διατήρησης δὲν παρέμεινε ἴδια (εἰκ. 54, 61). Ἀσφαλέστερα μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ ἡ μεγάλη ὀριζόντια πλάκα, ἐνῶ οἱ «ἀλάξευτοι λίθοι ἐκτισμένοι ἐπὶ τῆς πλακῶς εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελεῖται εἰς σχῆμα παραλληλογράμμου χάσμα...» (πὸν περιεῖχε ὅσα μικροῦ ζώου καὶ ὄστρακα) δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ λίθοι πὸν βρίσκονται σήμερα ἐπάνω στὴν πλάκα. Πάντως ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ σχετισθεῖ μὲ βάση ξύλινου στύλου τῆς «ἐλλειπτικῆς περιστασης», ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ρωμαῖος. Ἄλλωστε βρίσκειται 0.80 μ. βαθύτερα τῶν πλακῶν πὸν ἀποδόθηκαν στὴν «ἐλλειπτικὴ περίσταση». Τὶς ἀστήρικτες παρατηρήσεις καὶ ἀντιφάσεις εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Dregur (ὅ.π. 7). Ἡ ἐξήγηση ὅτι εἶναι «βόθρος θυσιῶν» κατασκευασμένος ἐπάνω στὸ πλακόστρωτο πὸν ἀναφέραμε, ὅπως εἶχε ἀρχι-

61 «Βόθρος θυσιῶν» ἀπὸ ΒΑ. Στὸ βάθος ὁ σωρὸς τῶν χωμάτων μὲ τὴν πλάκα.



κῶς σκεφθεῖ καὶ ὁ Ρωμαῖος, εἶναι ἡ πιθανότερη ἐρμηνεία, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἐλεγχθεῖ. Φαίνεται πάντως ὅτι ὁ βόθρος αὐτὸς δὲν ἦταν ὁρατὸς ὅταν λειτουργοῦσε τὸ μέγαρο Β. Ἡ κατασκευὴ εἶχε περιβληθεῖ μὲ καμπύλο τοῖχο ἀργῶν λίθων ποὺ σώζεται μόνο στὴ ΝΔ πλευρὰ. Τὸ «παρόμοιον κτίσμα... κατὰ τὴν πλησίον γωνίαν τοῦ μεγάρου» δὲν ταυτίσθηκε καὶ φαίνεται ὅτι δὲν σώζεται.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ὑπὸ τὸ νοτιότερο ἄκρο τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ διατήρηση ἐδῶ δὲν εἶναι καλὴ (εἰκ. 61-63). Ἐρευνηθῆκε ἔκταση  $1.80 \times 0.60$  μ. (ὁ μακρὸς ἄξων ἀπὸ Β πρὸς Ν) καὶ διαπιστώθηκε συσσώρευση χωμάτων μὲ λατύπη καὶ πέτρες, ὕψους 0.60 μ. περίπου, ποὺ ἔχει σχηματισθεῖ ἐπάνω στὸ στέρεο ἔδαφος. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σωροῦ δὲν σώζει ὄρια, ἡ δυτικὴ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ. Ἡ νότια πλευρὰ εἶναι ἐν μέρει ἐπικλινῆς καὶ πιθανῶς εἶναι ἀρχικὴ (εἰκ. 62). Στὸ βόρειο μέρος ὑπάρχει μικρὸ ὄρυγμα  $0.30 \times 17 \times 0.15$  μ., προστατευμένο τοξοειδῶς μὲ

62 Ὁ σωρὸς χωμάτων καὶ λίθων μὲ τὴν πλάκα (στήλη:) ἀπὸ Α.

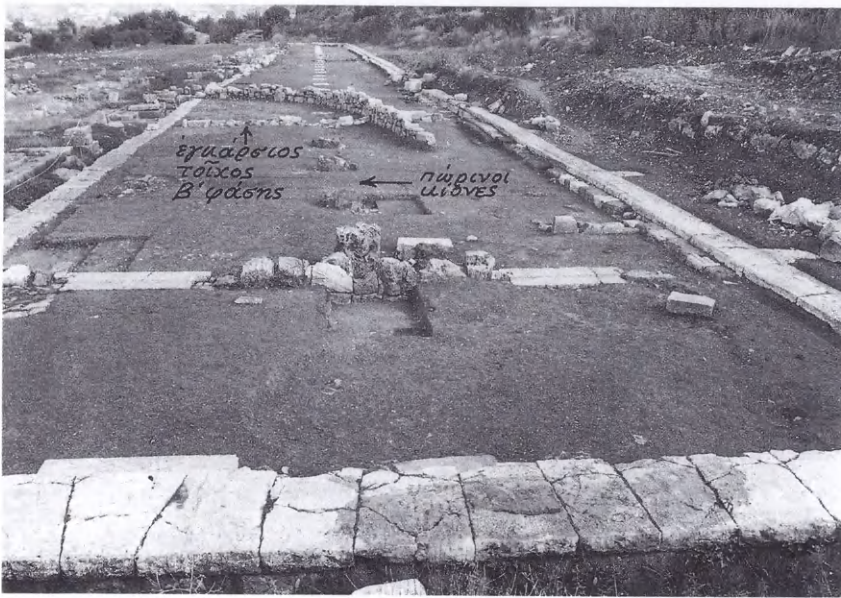


πέτρες (είκ. 63): περιείχε χῶμα μὲ καμένα ὑλικά, στάχτες καὶ ἓνα σιδερένιο μαχαιρίδιο. Περὶ τὸ μέσο τοῦ ἀνασκαφέντου χώρου στέκει τριγωνικὸ ἀπότμημα πλάκας στημένο μὲ τὸ ὄξυ ἄκρο του μέσα στὸν σωρὸ καὶ ὑποστηρίζεται ἀπὸ μακρόστενο λίθο. Τὰ ὑπὲρ τὸν σωρὸ στρώματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐνιαῖα καὶ περιβάλλουν τὴν πλάκα, σχηματίσθηκαν μετὰ τὴν ἔμπηξή της. Ἀφαιρέθηκαν μόνο στὸ ἀνατολικότερο μέρος ἐπὶ πλάτους 0.30 μ., ὥστε νὰ ἔχομε καθαρὴ στρωματογραφία.

Διάσπαρτη εἶναι ἡ στάχτη ἐπάνω στὸν σωρὸ, παχύτερη στὸ βορειότερο μέρος ὅπου καὶ τὸ ὄρυγμα. Στὸ νότιο μέρος ὑπῆρχαν ἐπίσης ὑπόλοιπα καμένων ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ ὀστὰ μικρῶν ζώων. Κοντὰ στὴν πλάκα, καταχωσμένα στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ σωροῦ, βρέθηκαν τρεῖς σιδερένιες αἰχμὲς δοράτων καὶ ἓνα δρεπανόσχημο μαχαίρι. Ἡ πλάκα θὰ ἦταν ὀρατὴ ὅταν λειτουργοῦσε τὸ μέγαρο Β, γιατί διαπιστώθηκε ἐπίπεδο χρήσεως περὶ αὐτὴν σὲ βάθος 0.72-0.70 μ. ἀπὸ τὸ

63 Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 62 ἀπὸ ΒΑ.

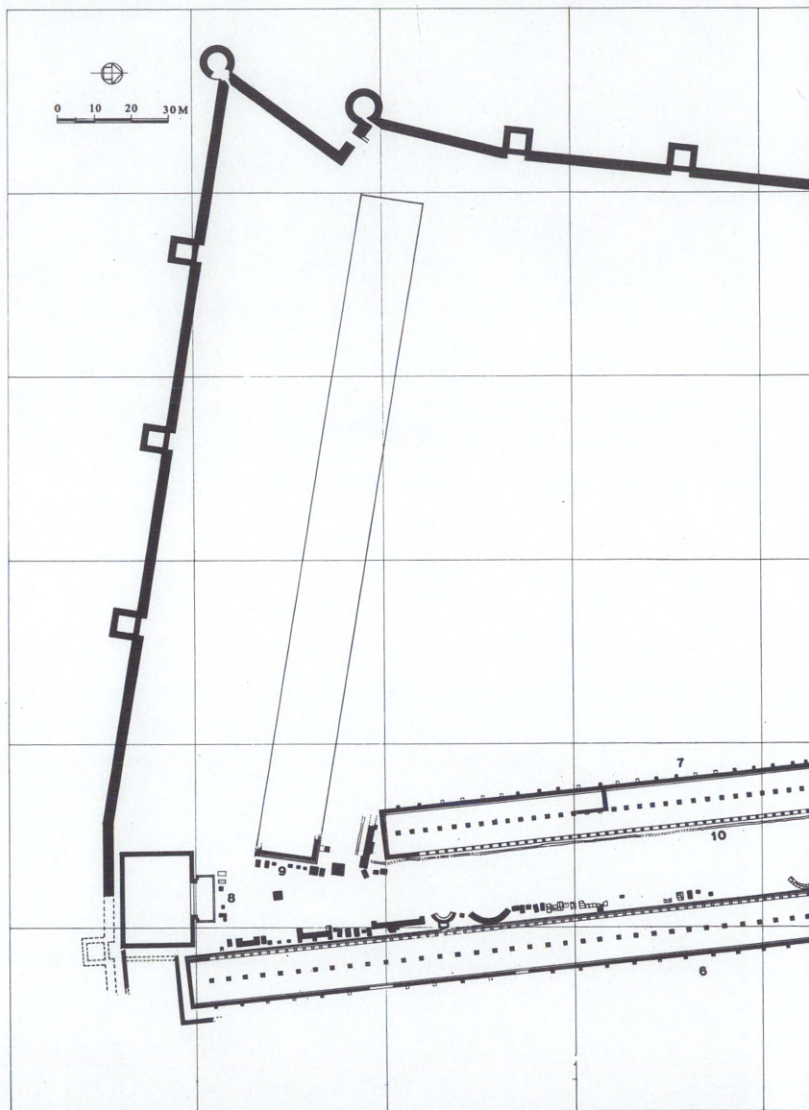




64 Άποψη του νότιου τμήματος της ανατολικής στοάς από Ν.

65 'Ο νότιος τοίχος της β' οικοδομικής φάσης της ανατολικής στοάς από ΒΔ.





66 Θέρμοις. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἡ ἀγορὰ τῶν Αἰτωλῶν (1993). 1: προϊστορικά. 2: ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Θερμίου. 3: ναὸς Ἀπόλλωνος Λυσειῶ. 4: ναὸς Ἀρτέμιδος. 5: κρήνη. 6: ἀνατολικὴ στοά. 7: δυτικὴ στοά. 8: «βουλευτήριον». 9: νότια στοά. 10: ἀγωγός (σχ. Γιάννη Διαμαντόπουλου).

ὁποῖο ἡ πλάκα ἐξέχει κατὰ 0.23 μ. Ἡ ἀνασκαφή πρέπει νὰ συνεχισθεῖ καὶ ἀμέσως πρὸς Δ τῆς πλάκας καὶ μάλιστα σὲ βάθος μέσα στὸν σωρὸ γιὰ νὰ ἐλεγχθεῖ μήπως τυχὸν ὑπάρχει ταφή καὶ πρόκειται περὶ τύμβου μὲ σῆμα ἐπ' αὐτοῦ. Πάντως ἡ ἄποψη ὅτι πρὶν κτιστεῖ τὸ μέγαρο Β ὑπῆρχε ἐκεῖ λατρεία πού συνδεόταν μὲ τάφο ἥρωος εἶναι εὐλογη.

Ἡ κεραμεικὴ δὲν ἔδωσε ἀκόμη χαρακτηριστικὰ δείγματα καὶ τὰ χειροποίητα ἄβαφα ὄστρακα πού βρίσκονται θὰ μπορούσαν νὰ φθάσουν ἕως τῆ γεωμετρικῆ περιόδου.

Σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ μεγάρου Β ἔγιναν στρωματογραφικὲς τομές, τὰ δεδομένα τῶν ὁποίων θὰ ἐκτιμηθοῦν σὲ συνάρτηση μὲ ἄλλες παρόμοιες ἔρευνες, ἀφοῦ ἡ εἰκόνα τῆς στρωματογραφίας ὑπὸ τὸν ναὸ ἀλλάζει συνεχῶς.

Ἄνατολικὴ Στοᾶ

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀποκάλυψε ἀπέναντι ἀπὸ τὴν 25η καὶ 26η βᾶση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας καὶ ἄλλο ἄνοιγμα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, μήκους 7 μ. Εἶχε κατῶφλι ἀπὸ μεγάλες πλάκες καὶ στὸ μέσον πεσσό. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὴ δίοδο πού ὑπάρχει ἀκριβῶς ἀπέναντι πρὸς Δ, μεταξὺ δυτικῆς καὶ νότιας στοᾶς καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς ἀγορᾶς μὲ τὴν πρὸς Α τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς περιοχὴ πού δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθεῖ (εἰκ. 66).

Ἡ στοὰ κατὰ τὴν ἐπανακατασκευὴ της στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. ἔγινε βραχύτερη. Τώρα ἀποδεικνύεται ὅτι τὴ νότια πλευρὰ της ὄρισε ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος πού διέρχεται ἀπὸ τὴν 31η βᾶση τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 64-65). Τὸ ἔδρανο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς συνεχιζόταν καὶ στὸν τοῖχο αὐτόν, καὶ στὴ γωνία ὑπάρχουν οἱ πλάκες στηρίζεως τραπεζιοῦ, ἀντίστοιχου ἐκείνου τῆς ΒΑ γωνίας τῆς στοᾶς (εἰκ. 67).

Τὸ ὑπόλοιπο πρὸς Ν τμῆμα τῆς στοᾶς φαίνεται ὅτι ἐπανοικοδομήθηκε ὡς χωριστὸ πλέον διαμέρισμα, τὸ ὁποῖο στὸ νότιο ἄκρο εἶχε τὸ ἰδιαιτέρο δωμάτιο πού διαπιστώθηκε πέρυσσι. Τοῦ νότιου διαμερίσματος βρέθηκαν κατὰ χώραν τὰ κατώτερα μέρη πῶρινων κιόνων τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας μὲ θραύσματα κόκκινου κονιάματος πέριξ (εἰκ. 64).





67 Πλάκες στηρίξεως τραπεζιού στη ΝΑ γωνία της ανατολικής στοάς από ΒΑ.

Διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη δύο δαπέδων ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνώτερο ἔφερε ἔντονα καὶ ἐκτεταμένα ἴχνη φωτιᾶς καὶ μικρὰ θραύσματα χάλκινων ἀνδριάντων ἢ πανοπλιῶν ἰσχυρὰ καμμένα.

Ἔτσι φαίνεται ὅτι, ἐνῶ τὸ ἀνακατασκευασθὲν μεγαλύτερο τμῆμα τῆς στοᾶς μὲ τὸ ἔδρανο χρησίμευε κατὰ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. γιὰ δημόσιες συναθροίσεις, τὸ νότιο διαμέρισμα θὰ στέγαζε καὶ πάλι ὄπλα καὶ χάλκινους ἀνδριάντες.

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος ἔληξε μὲ τὴν ἐκπόνηση τοῦ πρώτου γενικοῦ γραμμικοῦ σχεδίου κατόψεως τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Θέρμου ποῦ περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἔως τώρα ἀνασκαμμένα μνημεῖα (εἰκ. 66). Οἱ δύο μακρὲς παράλληλες στοᾶς πλαισιώνουν τὴν «πλατεία ὁδὸ» τῆς ἀγορᾶς καὶ καθορίζουν τοὺς ἄξονες τῶν διόψεων πρὸς τὸν ναὸ καὶ τὸ βουλευτήριον. Ἡ στενομήκης αὐτὴ διαμόρφωση ἀποτελεῖ ἐνιαίια σύλληψη καὶ ἐκτέλεση καὶ θὰ ἔγινε βάσει προγραμματικοῦ σχεδιασμοῦ ὁ ὁποῖος, μὲ τὴ γραμμικότητα τῶν

πλαισίων και τὴν ἀπλότητα τῶν ἐπιπέδων, ἔχει γνήσιο τὸν ρυθμὸ τοῦ πρώμου 3ου αἰ. π.Χ. Ἀποτελεῖ ἐπίσης σταθμὸ μιᾶς χωρορυθμικῆς ἐξέλιξης ποὺ ἔχει ἀρχίσει παλαιότερα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ θὰ ὀλοκληρωθεῖ ἀργότερα στὰ αὐτοκρατορικὰ Fora τῆς Ρώμης. Πρωτοποριακὴ δημιουργία σὰν αὐτὴ εἶναι εὐλογία στὸ κέντρο τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας, ἡ ὁποία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀκμάζει καὶ διαδραματίζει σημαντικὸ πρόσωπο στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία.

## 7. ΦΙΛΙΠΠΙΑΣ

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, ἀποκομίσθηκαν μὲ γερανὸ μεγάλοι ὄγκοι τοιχοποιίας, βάρους μέχρι καὶ πέντε τόννων, ποὺ ἐμπόδιζαν τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν νάρθηκα, τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ περιστώου. Οἱ ὄγκοι αὐτοὶ ἀπετέθησαν στὸ ΝΑ καὶ στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου. Μερικὰ τμήματα θόλων διατηροῦσαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν πολὺ καλῆς τέχνης ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα (εἰκ. 68).

Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα καὶ στὸ ΒΔ καὶ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ περιστώου, ποὺ ἐλευθερώθηκαν ἀπὸ τὰ πεσμένα τμήματα τῆς τοιχοποιίας. Στὸν νάρθηκα βρέθηκαν πολλὲς κροῦστες ἀπὸ μαρμαροθέτημα, κυρίως ἄσπρες, διαφόρων σχημάτων. Ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα του προέρχεται σπάραγμα τοιχογραφίας μὲ τμήμα ἀνδρική κεφαλῆς, διαστ.  $5 \times 5,5$  ἐκ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε διάφορα στοιχεῖα τοῦ πλίνθινου διακόσμου τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ μνημεῖου: πλίνθους ποὺ σχηματίζουν μαίανδρο ἢ συνεχόμενα τρίγωνα, τριγωνικὲς πλίνθους ἀπὸ ἀβακωτὴ ζωφόρο, καὶ τμήμα ἐνεπιγραφῆς πλίνθου (εἰκ. 69-70).



68 Σπάραγμα τοιχογραφίας.

69 Τμήμα ἐνεπίγραφης πλίνθου.



70 Πλίνθοι ποὺ σχηματίζουν μαϊάνδρο.





71 Τοίχος δυτικά του νάρθηκα από ΝΑ.

Δυτικῶς τοῦ νάρθηκα, ὅπου ἔκταση μισοῦ στρέμματος ἀγοράσθηκε πρὸ διετίας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἀποκομίσθηκαν τὰ ἐπιφανειακὰ χῶματα μὲ μηχανικὰ μέσα καὶ ἀνοίχθηκε τομὴ κοντὰ στὴ νέα περίφραξη. Ἀποκαλύφθηκε τοίχος διαστ.  $2.155 \times 0.64$  μ., μὲ κρηπίδα πού ἐξεῖχε κατὰ 8,5 - 12 ἐκ., σωζομένου ὕψους πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα 42 ἐκ. (εἰκ. 71). Ἡ τοιχοποιία, πλινθοπερίβλητη, μὲ δύο τοῦβλα στοὺς ὀριζόντιους καὶ στοὺς κάθετους ἄρμους, μοιάζει μὲ τὴν τοιχοποιία τοῦ ἐρειπωμένου βόρειου παρεκκλησίου. Στὴ νότια πλευρὰ καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα ἀνοίγεται τοξωτὸ ἀψίδωμα πού εἰσέχει κατὰ 16-18 ἐκ. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς κρηπίδας εἶναι πακτωμένο βεργίο σταυροθολίου. Πιθανὸν εἶναι ὁ τοίχος αὐτὸς νὰ κτίσθηκε μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς δυτικῆς στοᾶς, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν τέτοια βεργία, ἢ νὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἓνα ἄχρηστο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος.

Ὁλοκληρώθηκε σχεδὸν ἡ πλακόστρωση τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὅπου δὲν εἶχαν σωθεῖ οἱ ἀρχικὲς πλάκες ἀντικατα-

στάθηκαν με τσιμεντένιες ίδιων διαστάσεων. Προηγούμενως κατασκευάσθηκαν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου δύο φρεάτια, γιὰ νὰ μὴ λιμνάζουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Στὴ βόρεια στοὰ ὀλοκληρώθηκε ἡ συγκόλλησις τῶν θρυμματισμένων πλακῶν τοῦ δαπέδου καὶ ξανατοποθετήθηκαν στὸ τμήμα πὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ στὸ ΒΔ γωνιαῖο διαμέρισμα.

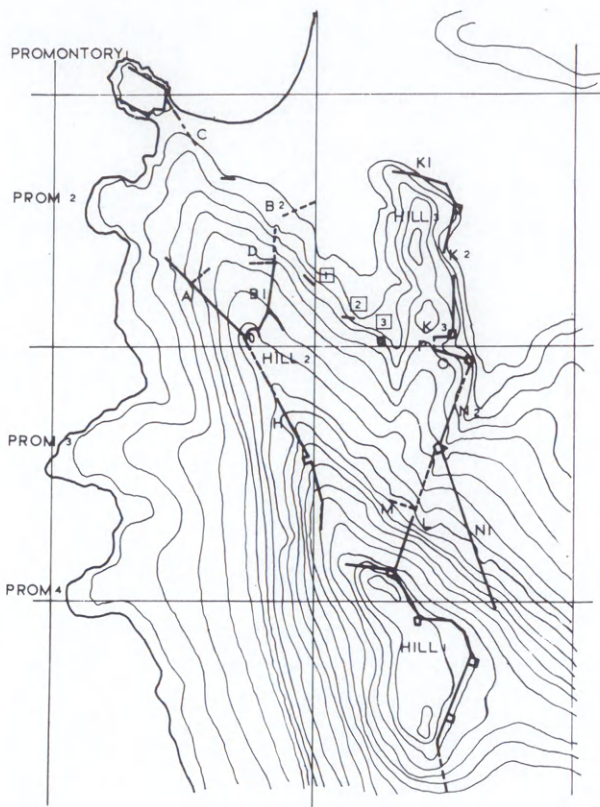
Στερεώθηκε τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς τοιχοποιίας στὸν βόρειο καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὅπου τὸ κονίαμα τῶν ἀρμῶν εἶχε ἀποσθρωθεῖ. Ἡ πεσμένη καμάρα τῆς νότιας στοᾶς, πὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1976, στερεώθηκε καὶ ὑποστηλώθηκε μετὰ δύο πεσσούς. Ἀποκολλήθηκε τέλος ἀπὸ συνεργεῖο τῆς Διευθύνσεως Συντηρήσεως Ἀρχαιοτήτων τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ νάρθηκα, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ἐφέτος ἡ στερέωσή του.

Κατὰ τὴ δέμηνη περίοδο (Αὐγούστο καὶ Σεπτέμβριο) ἔρευνας τῆς ἀποστολῆς στὴν Τορώνη, ἡ ὁποία συνεχίζεται ὡς συνεργασία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, διεξήχθη γεωφυσικὴ ἔρευνα στὸν χῶρο καὶ ὑποβρύχια ἔρευνα στὸ λιμάνι τῆς ἀρχαίας πόλης. Ἡ ὑποβρύχια ἔρευνα ἀποτελεῖ συνεργασία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τῆς Ἐφορείας Ἐναλίων Ἐρευνῶν καὶ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου.

## 8. ΤΟΡΩΝΗ

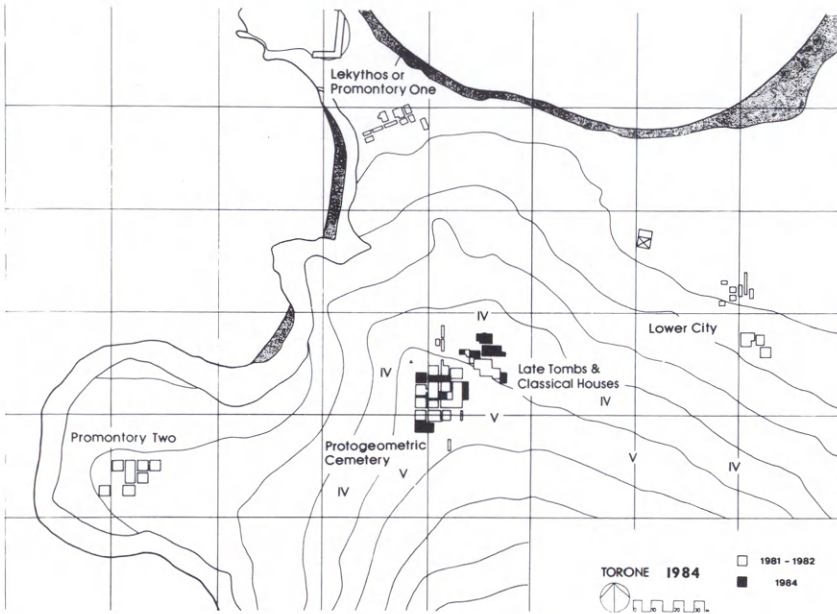
Α. ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

Σκοπὸς τῆς γεωφυσικῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ἐξέταση ὀρισμένων περιοχῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ ἡ ἐντόπιση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων σὲ μικρὸ βάθος κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἔρευνας ἐφαρμόστηκαν ἡ μέθοδος τῆς ἠλεκτρικῆς εἰδικῆς ἀντίστασης καὶ ἡ μέθοδος τῆς μαγνητικῆς μέτρησης (εἰκ. 72).



72 Γενικὸ σχέδιο τοῦ ὄχρωματικοῦ συστήματος τῆς Τορώνης.

Στὰ ἄνθηρα 4 καὶ 5 ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἐκτὸς τῶν τοίχων οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφές ὑπάρχουν ὑπογείως καὶ ἄλλοι. Στὸ ἄνθηρο 4 ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχει καὶ ἓνας ἄλλος μεγάλος τάφος, ἐκτὸς ἐκείνων πὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὶς ἀνασκαφές προηγούμενων ἐτῶν.



73 Τα ἄνδρα IV καὶ V καὶ τὸ Ἀκρωτήριο 2.

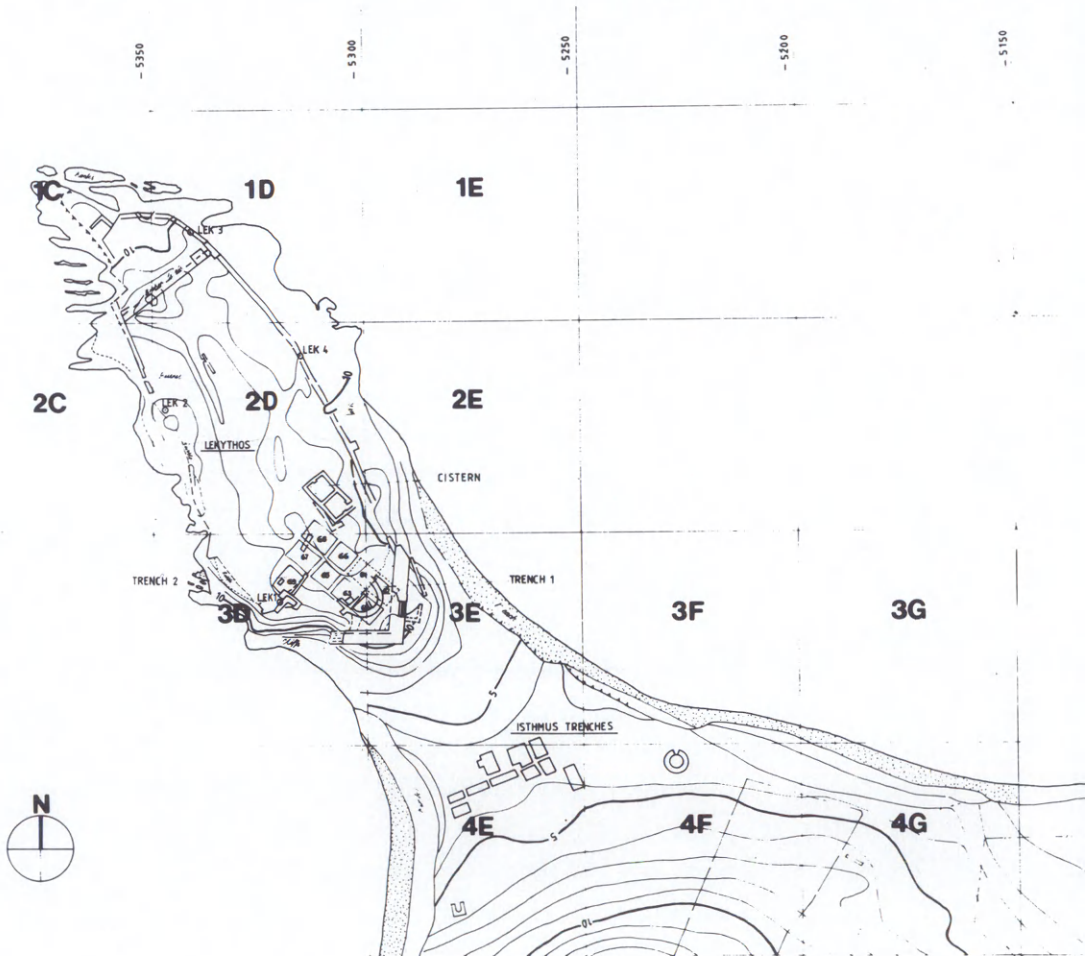
Στὸ Ἀκρωτήριο 2 ἐντοπίστηκε μεγάλος τοῖχος στὴ νότια πλευρά του, ὑπάρχουν δὲ μαγνητικὲς ἐνδείξεις πὺ μπουροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν στὸ φῶς τῶν κτισμάτων πὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὸ 1982 (ΠΑΕ 1982, 77-78) (εἰκ. 73). Στὴν περιοχή ἀνατολικά τοῦ τοῖχου Β φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν ἀναλημματικοὶ τοῖχοι παράλληλοι πρὸς τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους, στὸ δὲ νεκροταφεῖο τῆς κλασικῆς περιόδου, κοντὰ στὴν πύλη τοῦ ἑλληνιστικοῦ τοῖχου παρουσιάστηκαν μικρὲς διαμορφώσεις ὀρθογώνιου σχήματος πὺ ἀντιπροσωπεύουν ἴσως τάφους (εἰκ. 72).

Ἡ ὑποβρύχια ἔρευνα πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴν ἐπισήμανση τὸ 1990 μιᾶς σειρᾶς 19 ἰσόδομων λίθων στὸν βυθὸ τῆς θάλασσας σὲ ἀπόσταση περίπου 38 μέτρων ἀπὸ τὴν ἀκτὴ. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ἐντόπιση καὶ σχεδίαση τῶν ἀρχαιολογικῶν στοιχείων στὸν βυθὸ τοῦ λιμανιοῦ τῆς

ἀρχαίας πόλης, τὰ ὅποια θὰ μπορούσαν νὰ ὑποδείξουν ἴσως ἀλλαγές τοῦ ἐπιπέδου τῆς θάλασσας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἕως τοὺς νεώτερους χρόνους (εἰκ. 74).

Σημαντικὰ στοιχεῖα στὸν βυθὸ τῆς θάλασσας εἶναι δύο συμπαγεῖς πετρώδεις μάζες, ἡ μία σὲ ἀπόσταση 20 μέτρων, ἡ ἄλλη σὲ ἀπόσταση 38 μέτρων ἀπὸ τὴ σημερινὴ γραμμὴ τῆς ἀκτῆς. Ἡ σειρά τῶν ἰσόδομων λίθων ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1990 εἶναι ἐντειχισμένη ἢ κάθεται ἐπάνω στὴν ἐξωτερικὴ πετρώδη μάζα ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 38 μ.

74 Ἡ Λήκυθος καὶ πρὸς Ἀνατολὰς τὸ λιμάνι τῆς ἀρχαίας Τορώνης.





ἀπὸ τῆ γραμμῆ τῆς ἀκτῆς. Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο συνδέεται τοπογραφικὰ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιμήκη μάζα καὶ συνίσταται ἀπὸ τρεῖς λίθους, προφανῶς στὴν ἀρχικὴ τους θέση, οἱ ὁποῖοι ἴσως ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας πύργου.

Προκαταρκτικὴ γεωλογικὴ μελέτη ἔδειξε ὅτι οἱ δύο ἐπιμήκεις συμπαγεῖς μάζες εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνα εἶδος πετρώματος, τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε κατὰ τρόπο φυσικὸ κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς τῆς ἀκτῆς λόγω τῆς ἐνέργειας τῶν κυμάτων. Αὐτὴ ἡ διαμόρφωση ἐξηγεῖ τὸν προσανατολισμὸ τους καὶ ὑποδεικνύει ὅτι στὸ λιμάνι τῆς Τορώνης ὑπάρχουν δύο διαδοχικὲς ἀκτογραμμές (παρόμοια διαμόρφωση πετρώδους μάζας ὑπάρχει στὴν ἀκτὴ τῆς Μένδης). Ἐλπίζεται ὅτι ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὶς πετρώδεις μάζες θὰ συμβάλει στὴ χρονολόγηση αὐτῶν τῶν ἀκτογραμμῶν. Παρόλο ποὺ ἀπόλυτα συμπεράσματα πρὸς τὸ παρὸν ἀποκλείονται, τὰ ὀστρακα τὰ ὁποῖα ἐξετάστηκαν προκαταρκτικὰ μέχρι στιγμῆς ὑποδεικνύουν ὅτι οἱ δύο ἀκτογραμμές στὸ λιμάνι τῆς Τορώνης χρονολογοῦνται στοὺς μετακλασικοὺς χρόνους.

Μία ἄλλη, μικρότερη σειρὰ ἀκανόνιστων λίθων ἐπισημάνθηκε στὰ βόρεια τῆς ἐξωτερικῆς πετρώδους μάζας. Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά της βρέθηκε ἐνσφηνωμένη μετὰλλινη σφαίρα, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι βλήμα κανονιοῦ: πρόκειται ἴσως γιὰ ἓνα βλήμα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν πολιορκία τῆς Τορώνης ἀπὸ τὸν Μοροζίνι τὸ 1659.

Ἐνασκαφὴ δυτικὰ τῆς βασιλικῆς Γ καὶ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Χριστιανικῆς Ἀμφίπολης ἔδειξε ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ τεῖχος θεμελιώθηκε ἐπάνω σὲ δύο παλαιοχριστιανικὲς οἰκίες ἑλληνορωμαϊκοῦ τύπου μὲ ἐσωτερικὴ αὐλή. Ὁ

## 9. ΑΜΦΙΠΟΛΗ

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

έσωτερικός όχυρωματικός περίβολος ιδρύθηκε, ώς γνωστόν, στο τέλος τής παλαιοχριστιανικής περιόδου, μείωσε από τή δυτική πλευρά τήν έκταση τής Χριστιανικῆς Ἀμφίπολης κατά τό ένα τέταρτο περίπου και άφησε έκτός άμυντικῆς γραμμῆς τμήμα τῆς πόλης με τή βασιλική Γ και τό αίθριο τῆς βασιλικῆς Α.

Ἀπό τήν οίκία Α άποκαλύφθηκε τό δυτικό τμήμα τῆς υπαίθριας αύλῆς, όλόκληρη ή δυτική στοά και τό δυτικό τμήμα τῆς νότιας. Τά δάπεδα τῶν στοῶν καλύπτονται με ψηφιδωτό (πτηνά και ψάρια μέσα σε διάχωρα που σχηματίζονται από πλοχμούς). Ἡ δυτική στοά έπικοινωνοῦσε πρὸς τήν αύλή με κοινοστοιχία. Γύρω από τις στοές βρέθηκαν και άλλα δωμάτια, όρισμένα από τά όποία χρησιμοποιήθηκαν ώς πιθῶνες. Πυρήνας τῆς οίκίας Β είναι επίσης αύλή με πλακόστρωτο, ή όποία περιβάλλεται από δωμάτια. Ἐνα από αυτά φέρει ψηφιδωτό δάπεδο (πτηνά και ψάρια ανάμεσα σε κληματίδα).

Στήν οίκία Α μεταγενέστερες έπεμβάσεις αντικατέστησαν τήν κιονοστοιχία τῆς δυτικῆς στοᾶς με συνεχή τοίχο και μεταγενέστεροι άκόμη λασπόκτιστοι τοίχοι χάρισαν τούς μεγάλους χώρους σε μικρότερα δωμάτια.

Ἀπό τά μέχρι τώρα εύρήματα φαίνεται ότι τό τείχος τοῦ έσωτερικοῦ όχυρωματικοῦ περιβόλου είναι μεταγενέστερο τῶν πρόχειρων αὐτῶν κατασκευῶν και ότι οί χῶροι τῶν δύο οίκιῶν που άποκαλύφθηκαν δέν χρησιμοποιήθηκαν ώς μόνιμες κατοικίες μετά τήν άνέγερση τοῦ τείχους. Ἴχνη καύσης στο δάπεδο ενός δωματίου τῆς οίκίας Α και στήν έπιφάνεια τοῦ διερχομένου μέσα από αὐτό τείχους δείχνουν ότι μέρη τῶν οίκιῶν χρησιμοποιήθηκαν ώς πρόχειροι χῶροι κατοίκησης και μετά τήν άνέγερση τοῦ έσωτερικοῦ όχυρωματικοῦ περιβόλου.

Μικρῆς ἔκτασης ἀνασκαφικὴ ἔρευνα πραγματοποιήθηκε φέτος στὰ ἀρχαῖα ἸΑβδηρα. Ἡ ἔρευνα περιορίσθηκε στὴν περιοχή τοῦ ἀρχαίου τείχους ἐπὶ τὴν θέση τοῦ καμινιοῦ χαλουργίας, ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1992 εἶχε ἐντοπίσει (βλ. Ἔργον 1992, 70 εἰκ. 89). Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ πρόχειρης κατασκευῆς μεταγενέστερου τοίχου ἐρευνήθηκε ἡ περιοχή, ἡ ὁποία ἐμφάνιζε τὰ λείψανα καμινιοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καμένα χρώματα τῶν σκωριῶν χαλκοῦ καὶ τῶν διάσπαρτων θραυσμάτων ἀκροφυσιῶν δὲν προέκυψαν ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ καμινιοῦ.

Τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα δὲν προσδιόρισαν ἐπίσης τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ καμινιοῦ, τὸ ὁποῖο ὥστόσο φαίνεται ὅτι ἔχει ἀνοιχθεῖ μέσα στὸ στρώμα τῆς ἄμμου μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ νεωσοίκου καὶ ὁπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τὴν χρῆση τῆς περιοχῆς ὡς νεκρόπολης (εἰκ. 75).

75 ἸΑποψη τοῦ καμινιοῦ ἀπὸ ΝΑ. Διακρίνεται μέρος τῆς κιονοστοιχίας τοῦ νεωσοίκου καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ ἀρχαίου τείχους.



## 10. ΑΒΔΗΡΑ

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ

ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Οι υπόλοιπες εργασίες φέτος στον τομέα του αρχαϊκού τείχους ήταν εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των τειχών και των λοιπών κτιρίων του χώρου.

Με στόχο την τελική δημοσίευση των εργασιών του ανασκαφικού προγράμματος της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας 1982-1992, ή πρώτη φάση του όποιου προχωρεί στην κατά επί μέρους τομείς ολοκλήρωσή του, συνεχίστηκε ή συστηματική καταγραφή και μελέτη του υλικού. Φέτος ολοκληρώθηκε ή μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού της έλληνιστικής νεκρόπολης.

**11. ΝΤΙΚΙΛΙ ΤΑΣ** 'Επεκτάθηκε φέτος ή ανασκαφική έρευνα στα όρια του ανασκαφικού τομέα VI (βλ. *Έργον* 1989, 90-97), στον όποιο εντάχθηκε φέτος και ή ανασκαφικός τομέας του 1967 (βλ. *ΑΔ* 23, 1968, 355, *ΑΑΑ* 1968, I, 48-50, Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Κ. Ρωμιοπούλου, *Οί ανασκαφές στον έλληνικό τομέα του προϊστορικού οικισμού Ντικιλί Τάς, Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, Μνήμη Δ. Ρ. Θεοχάρη*, 1992, 226-247). Κύριος στόχος της έρευνας στον έλληνικό τομέα έχει ήριστεί ή διερεύνηση του στρώματος καταστροφής της νεώτερης Νεολιθικής, τή όποιο έχουν ήντοπίσει οί παλαιότερες ανασκαφές στον οικισμό, με ήπικεντρο τή μελέτη των αρχιτεκτονικών λειψάνων της νεώτερης Νεολιθικής. Έτσι, έγινε επέκταση των τομών VIβ και VIγ πρὸς Βορρά, ενώ χαραχτήκαν άλλες δύο τομές πρὸς τὰ ανατολικά (VIδ, VIε). Παράλληλα συνεχίστηκε ή έρευνα στον ανασκαφικό τομέα του 1967 πού όνομάστηκε VIστ. Με τήν επέκταση των τομών (συνολική ανασκαπτόμενη ήπιφάνεια 300 τ.μ.) για πρώτη φορά φέτος ήντοπίστηκαν στοιχειά από τή χωροταξική όργάνωση του οικισμού στό τέλος της

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ -  
ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ  
Τομέας VI

ύστερης νεολιθικῆς φάσης, καθὼς μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνασκαφῆς ἰχνηλατοῦνται σχεδὸν ὀλοκληρωμένες κατόψεις σπιτιῶν αὐτῆς τῆς περιόδου.

Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς Βορρὰ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ καμένο κτίσμα, τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, συνεχίζεται πρὸς τὰ βόρεια. Δὲν ἔγινε ὥστόσο δυνατόν νὰ προσδιοριστοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ ὄριά του, ἐπεὶδὴ ἡ ἐπίχωση πού καλύπτει τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς νεολιθικῆς εἶναι παχύτερη ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὴν κορυφὴ τῆς τούμπας. Ἔτσι δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ διερευνηθοῦν μὲ μεγαλύτερη ἀνεση τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἐνὸς ὑπερκείμενου ὀρίζοντα κατοίκησης, τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα στοιχεῖα εἶχαν ἐντοπιστεῖ στὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὸ 1989.

Τὸ ἀνώτερο αὐτὸ στρῶμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ γκριζοκάστανο χαλαρὸ χῶμα, ἐν μέρει διαταραγμένο ἀπὸ τὴν καλλιέργεια καὶ τὰ τρωκτικά. Σταθερὰ καὶ ἀναγνωρίσιμα στοιχεῖα του εἶναι ὁμάδες λίθων πού παρουσιάζουν κανονικὴ, σχεδὸν κυκλικὴ διάταξη καὶ ἐρμηνεύονται ὡς ὑποδοχὲς πασσάλων. Ἐντοπίζονται ἐπίσης κάποιες συγκεντρώσεις καμένων πηλῶν πού ἴσως προέρχονται ἀπὸ φούρνους ἢ ἄλλες κατασκευές (ἐστίας;). Ἐπιπλέον, στὸ κέντρο περίπου τῆς τομῆς ἐμφανίστηκε ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ μὲ ἀργούς λίθους σὲ δύο ἐπ'ἀλληλες σειρές, ἴσως ὑπόδομή κάποιας ἐστίας. Ἡ ἐμφάνιση διάσπαρτης κεραμεικῆς τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ συνηγορεῖ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ὀρίζοντα τῶν κτισμάτων αὐτοῦ τοῦ τύπου στὴν ἐποχὴ αὐτὴ. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄρωση στρῶμα ἐμφανίσθηκαν σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ καμένου κτίσματος τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὸ συνεχίζεται κυρίως στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τομῆς.

Στὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς Βορρὰ ἔγινε δυνατόν νὰ διερευνηθεῖ καὶ ἐδῶ καλύτερα τὸ ἀνώτερο στρῶμα κατοίκησης πού καλύπτει τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς Νεολιθικῆς. Ἐντοπίστηκαν καὶ ἐδῶ, στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς το-

Τομὴ VIβ

312-319/137-140

Τομὴ VIγ

320-326/135-139

μῆς, μέσα σὲ γκριζοκάστανο χῶμα, δύο ὁμάδες λίθων μὲ κυκλικὴ διάταξη (ὑποδοχὲς πασσάλων). Ἐπίσης, στὰ δυτικὰ τῆς τομῆς ἐντοπίστηκε ἓνας βόθρος-ἀποθέτης μὲ στάχτες καὶ ἀπανθρακωμένους καρπούς καὶ σπόρους, ὅμοιος μὲ ἄλλους δύο πού εἶχαν διερευνηθεῖ στὴν ἴδια τομὴ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Αὐτοὶ οἱ βόθροι συνδέονται μὲ τὸ ἀνώτερο στρώμα κατοίκησης πού χρονολογεῖται πιθανότατα στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὑποκείμενου στρώματος καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς.

Τομὴ VIδ

325-330/130-135

Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐρευνήθηκε στρώμα καταστροφῆς τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄρωση ἐπιφανειακὸ στρώμα, ἐμφανίζεται ἡ πρὸς Ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ πασσαλόπηκτου κτίσματος τῆς τομῆς VIγ τοῦ 1989. Συγκεκριμένα ἐντοπίζεται ἡ συνέχεια τῆς ἐστίας, πολὺ διαταραγμένη, καθὼς καὶ διαλυμένα τμήματα καμένων τοίχων ἀπὸ ἀχυροπηλὸ (εἰκ. 76), τὰ ὁποῖα προσδιορίζουν τὸ περίγραμμα τοῦ κτίσματος. Τὸ κτίσμα φαίνεται ὅτι ἔχει σχῆμα ἐπίμηκες μὲ πλάτος περίπου 5 μ., ἐνῶ τὸ μῆκος του παραμένει ἀδιευκρίνιστο. Ὁ κατὰ μῆκος ἄξονάς του ἀκολουθεῖ διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ κτίσματος ἐντοπίζεται μεγάλο τμήμα ἀγγείου μὲ τὸ πῶμα του πεσμένο στὸ ἐσωτερικὸ του (εἰκ. 76). Ἀνατολικά τοῦ κτίσματος ὑπάρχει γκριζο χῶμα μὲ ἀρκετὰ ὄστρακα καὶ ὄστὰ ζώων πού μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἐξωτερικὸ —ὑπαίθριο;— χῶρο. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου μὲ στάχτες καὶ ὄστρακα ἀγγείων κάτω ἀπὸ τοὺς ὄγκους τῶν διαλυμένων τοίχων.

Τομὴ VIε

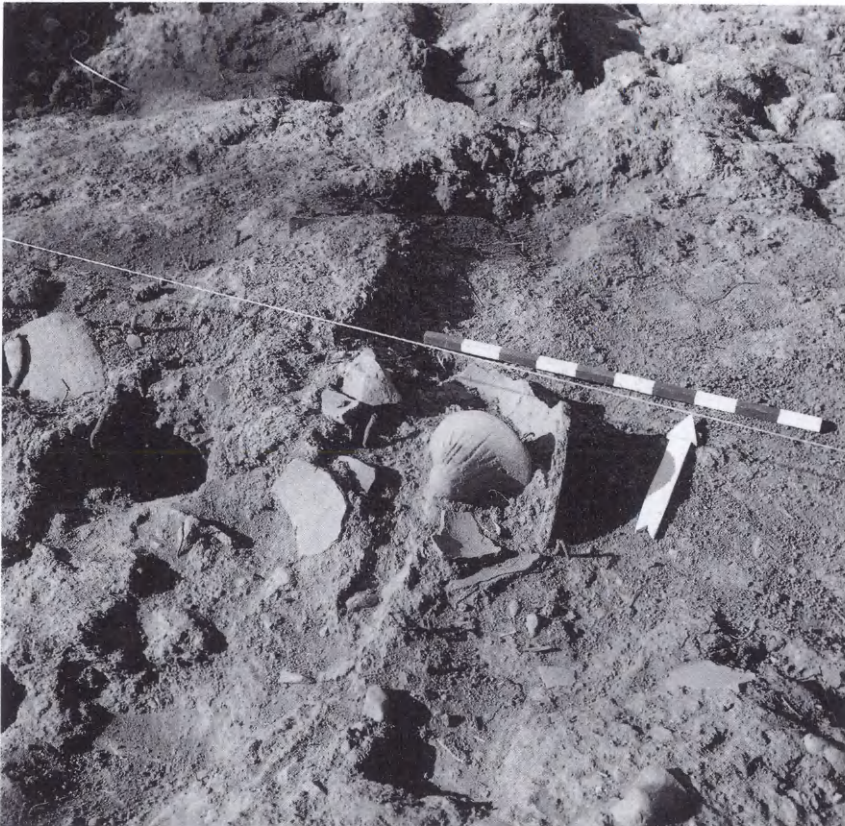
331-337/130-135

Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης ἀποκάλυψε ἐλάχιστα ἔγνη τοῦ ἀνώτερου ὀρίζοντα κατοίκησης πού συνίστανται οὐσιαστικὰ σὲ συγκεντρώσεις λίθων σὲ δύο σημεῖα. Τὰ σύνολα αὐτὰ τῶν λίθων θὰ μποροῦσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ὑποδοχὲς πασσάλων, ἀνάλογες μὲ αὐτὲς τῶν τομῶν VIβ καὶ VIγ. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα αὐτό, στὸ βόρειο κεντρικὸ τμήμα τῆς τομῆς, ἐντοπίστηκε παχὺ στρώμα καταστροφῆς ἐνὸς κτίσματος πού συνεχίζεται πρὸς Βορρὰ καὶ τὸ

ὁποῖο εἶχε ἤδη ἐντοπιστεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967 ἀπὸ τὸν Δ. Θεοχάρη. Τὰ θραύσματα τῶν πήλινων τοίχων εἶναι ἐντονα καμένα, ἐνῶ ὑπάρχει μεγάλος ὄγκος πορτοκαλέρυθρου χώματος ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς ὑπερδομῆς τοῦ κτίσματος. Στὸ νότιο τμῆμα τοῦ κτίσματος παρατηρεῖται παρουσία ἀπανθρακωμένων σπόρων σταφυλιοῦ στὸ χῶμα.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε ἄλλη μία συγκέντρωση πηλῶν ποῦ πιθανότατα ἀποτελεῖ συνέχεια ἐνὸς δεύτερου κτίσματος, τοῦ ὁποίου τμῆμα εἶχε ἐπίσης ἐντοπιστεῖ στὴν ἀνατολικὴ προέκταση τῆς τομῆς τοῦ 1967.

76 Τομὴ VIδ. Τμῆμα τοῦ στρώματος καταστροφῆς τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς.



Τομή VIστ  
326-344/134-141

Στήν υπόλοιπη τομή τὸ χῶμα εἶναι γκριζοκάστανο μὲ παρουσία ὀστῶν καὶ ἀρκετῶν διάσπαρτων ὀστράκων.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν χωμάτων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ προστατευτικὸ γέμισμα τῆς τομῆς, τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας ἐπικεντρώθηκε στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ὅπου ἦταν ἐμφανῆ τὰ ὄρια ἐνὸς ἐπιμήκους κτίσματος ποὺ διατρέχει τὴν τομή μὲ διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Τὸ νότιο πέρασ τοῦ κτίσματος αὐτοῦ ἐντοπίστηκε φέτος στὴν τομή VIε. Τὸ μῆκος του εἶναι περίπου 10 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος του δὲν ὑπερβαίνει τὰ 5 μ.· οἱ μακρὲς πλευρὲς του εἶναι εὐθύγραμμες.

Στὸ ἐσωτερικὸ του, κάτω ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν πεσμένων τοίχων ἐντοπίστηκαν τὰ ὑπολείμματα τῶν δύο ἰπνῶν ἢ ἐστιῶν ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1967. Ἀπὸ τὸν ἰπνὸ Α σῶζονται στὴ θέση τους τμήματα ἀπὸ τὴ γένεση τῆς θόλου καὶ πολλὰ κομμάτια τῆς ὑπερδομῆς του πεσμένα στὸ ἐσωτερικὸ του. Ὁ ἰπνὸς αὐτὸς ἔχει προσανατολισμὸ Α-Δ, εἶναι μικρῶν διαστάσεων (περίπου 1 × 1 μ.) καὶ βρίσκεται στὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς μακριᾶς πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο. Ὁ ἰπνὸς ἢ ἐστία Β εἶναι μεγαλύτερων διαστάσεων (περίπου 2 × 1.5 μ.), καταλαμβάνει τὸ κέντρο τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ κτίσματος καὶ ἀκολουθεῖ περίπου τὴ διεύθυνση τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ σπιτιοῦ. Σῶζονται τμήματα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, ποὺ ἀνήκουν σὲ γένεση θόλου φούρνου ἢ περιχείλωμα ἐστίας.

Κοντὰ στὸν ἰπνὸ Α ἀποκαλύφθηκε θρανίον κατασκευασμένο ἀπὸ ἀχυροπηλὸ, πεσμένο πλάγια. Στὴ βάση τοῦ θρανίου ὑπάρχει ἓνα ἀγγεῖο σχεδὸν ἀκέραιον, ἔντονον καμμένο καὶ καλυμμένο ἀπὸ κομμάτια τῆς ὑπερδομῆς τοῦ κτίσματος. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης χονδροειδὲς σκεῦος — ἴσως ἀποθηκευτικὸ — ἀπὸ ἀχυροπηλὸ ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει στὸ μέσον περίπου τῆς ἀνατολικῆς μακριᾶς πλευρᾶς τοῦ σπιτιοῦ κάτω ἀπὸ πεσμένους τοίχους.

Τμήμα ἐνὸς δεύτερου σπιτιοῦ μὲ τὸν ἴδιον προσανατολισμὸ ἐντοπίστηκε στὴν ἀνατολικὴ προέκταση τῆς τομῆς μὲ



πολύ έντονα ίχνη καύσης. Σώζεται στη θέση του, σε μήκος περίπου 2 μ., τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ποὺ ἔχει πάχος περίπου 20-30 ἐκ., τὸ ὁποῖο φέρει ἀποτυπώματα πασσάλων κυκλικῆς διατομῆς. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ ὑπάρχουν πεσμένα πολλὰ τμήματα ἀπὸ τοὺς καμένους λασπότοιχους καὶ τὴ στέγη. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ φέρουν καθαρὰ ἴχνη πασσάλων καὶ δοκῶν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μερικὴ ἀποκάλυψη ἑνὸς ἱπνοῦ, κοντὰ στὸν τοῖχο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διακρίνεται γιὰ τὴν ὠρα τὸ ἄνω τμήμα τῆς σκυφωτῆς ὀροφῆς του (εἰκ. 77). Ἀνατολικά τοῦ ἱπνοῦ ἐντοπίστηκαν τμήματα πίθου ἀπὸ κιτρινωπὸ

77 Τομή VIστ. Τμήμα τῶν δύο οἰκιῶν μετὸν μεταξύ τους ἐπιμήκη διάδρομο. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ὁ ἱπνὸς τῆς δεύτερης οἰκίας.



πηλό με μεγάλη περιεκτικότητα σε άχυρο και εύθρυπτο λόγω άτελοῦς ὀπτησης. Γενικά, τὸ δεύτερο αὐτὸ κτίσμα εἶναι πολὺ ἔντονα καμένο και ἀναμένεται νὰ μᾶς δώσει πολλές ἀσφαλεῖς πληροφορίες τόσο γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς του ὅσο και γιὰ κινητὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐνδεχομένως θὰ διατηροῦνται κάτω ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα τῶν πεσμένων, καμένων πηλοτοίχων.

Ἐνάμεσα στὰ δύο σπίτια ὑπάρχει ἐπιμήκης διάδρομος πλάτους περίπου 1.5 μ. ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία γκριζοκάστανου ἀρκετὰ σκληροῦ χώματος με ἀρκετὰ θραύσματα ὀστέων ζώων και κεραμεικῶν και ἐρμηνεύεται ὡς ἐξωτερικὸς ὑπαίθριος χῶρος, ἴσως δρόμος. Τὸ στρώμα καταστροφῆς τῶν σπιτιῶν ποὺ ἐντοπίστηκαν στὴν τομὴ αὐτὴ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ τέλος τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς, σύμφωνα με τὰ ὄστρακα ἀγγείων ποὺ περισυλλέχθηκαν κατὰ τὴν ἀποκάλυψή του και τὰ ὑπόλοιπα μικροεურήματα. Σὲ δύο θέσεις τὸ στρώμα αὐτὸ διακόπτεται ἀπὸ βόθρους-ἀποθέτες μεταγενέστερης φάσης με γκριζο χαλαρὸ χῶμα και ἀπανθρακωμένους σπόρους, ὅμοιους με αὐτοὺς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ VIγ. Ὁ ἕνας μάλιστα περιεῖχε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα και ἀπανθρακωμένα ξερὰ σύκα. Συγκεφαλαιωτικά, παρατηροῦνται τὰ ἐξῆς:

α. Ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαιολογικοῦ στρώματος νεώτερου ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς ὕστερης Νεολιθικῆς. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἔχουν διαφορετικὴ μορφή ἀπὸ τὰ νεολιθικά. Προέρχονται ἀπὸ ἐλαφρὲς πασσαλόπηκτες κατασκευὲς με φθαρτὰ ὑλικά και με ὑποδοχὲς πασσάλων ἐνισχυμένες με λίθους. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ὑπαρξὴ βόθρων ἀπορριμμάτων ποὺ εἰσδύουν σὲ βάθος και κόβουν τὸ ὑποκείμενο νεολιθικὸ στρώμα. Ἀπὸ τὴ διάσπαρτη κεραμεικὴ, τὸ διαταραγμένο αὐτὸ στρώμα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ σὲ προχωρημένη μάλλον φάση τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

β. Τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς τοῦ οἰκισμοῦ (φάση Ντικιλί Τὰς II, Σιταγροῖ IIIb-IIIc) ἐντοπίσθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε

μέ έντονα τὰ ἴχνη φωτιᾶς σέ ὄλα τὰ κτίσματα πού ἐπισημάνθηκαν. Τὸ στρώμα αὐτὸ φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἐλαφρῶς κλίση τῆς παρειᾶς τοῦ λόφου.

γ. Τὰ κτίσματα τοῦ τέλους τῆς νεώτερης Νεολιθικῆς εἶναι ἐπιμήκη μέ πλάτος περίπου 5 μ. καί μήκος 10 μ. σέ μία τουλάχιστον περίπτωση. Ἔχουν ὄλα τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μέ διεύθυνση τοῦ κατὰ μήκος ἄξονα ΒΑ-ΝΔ. Ἀνάμεσα στὰ κτίσματα παρεμβάλλονται ἀκάλυπτοι χῶροι, πιθανότατα δρόμοι ἢ αὐλές.

δ. Ἡ κατασκευὴ τῶν κτισμάτων βασίζεται στή χρήση στιβαγμένου ἀχυροπηλοῦ, τόσο γιὰ τοὺς τοίχους καί τὴ στέγη ὅσο καί γιὰ ἄλλες κατασκευές ὅπως πάγκους καί ἵπνους.

ε. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν ἐντοπίζονται ἵπνοί, σέ μία περίπτωση δύο στὸ ἴδιο σπίτι, ἐστίες, θρανία, ἀγγεῖα καί πλούσια σύνολα μικροαντικειμένων.

ς'. Πλούσια ὑπῆρξε καί φέτος ἡ συλλογὴ παλαιοβοτανολογικοῦ ὑλικοῦ, μέ τὴ μέθοδο τῆς ἐπίπλευσης. Τὸ πιὸ σημαντικό ἀρχαιοβοτανικὸ εὔρημα ὑπῆρξε ἡ ἀνεύρεση ἀπανθρακωμένων γιγάρτων εἴτε γυμνῶν, εἴτε περιβεβλημένων μέ φλοῦδες. Πρόκειται γιὰ στέμφυλα, ὑποπροϊόντα δηλαδὴ τῆς οἰνοποίησης. Τὸ εὔρημα εἶναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία παραγωγῆς κρασιοῦ ὄχι μόνο στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ σέ ὄλο τὸν κόσμο, ἀφοῦ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη Νεολιθική.

Μετὰ πολυετὴ διακοπή, συνεχίσθηκε ἀπὸ συνεργεῖο ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μονόχωρου ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ στὴν Ἄνω Κορακιὰνα τῆς Κερκύρας. Οἱ τοιχογραφίες χρονολογοῦνται στὸν 11ο αἰ. καί μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ ἴδιο συνεργεῖο πού διακόσμησε δύο ἄλλους ναοὺς τῆς

**12. ΚΟΡΑΚΙΑΝΑ**

**ΚΕΡΚΥΡΑΣ**

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΐδιας περιοχῆς: τὸν Ἅγιο Μερκούριο στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, τοῦ 1074/75, καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Κάτω Κορακιάνα.

Διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ κόγχης διακονικοῦ ἐγγεγραμμένης στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἡ ὁποία εἶχε τειχισθεῖ. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἀδρανῶν ὑλικῶν ποὺ τὴν ἐκάλυπταν ἀποκαλύφθηκε τοιχογραφία ἀγίου μὲ καστανὸ γένη, ποὺ φορεῖ μανδύα. Κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη εἶναι ζωγραφισμένη ποδέα, ἀνάλογη αὐτῶν ποὺ ἔχουν σωθεῖ στὸν Ἅγιο Μερκούριο καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Κάτω Κορακιάνας (εἰκ. 78). Δεξιὰ τῆς κόγχης ἀποκαλύφθηκαν διάκονος καὶ στρατιωτικὸς ἅγιος.

78 Ποδέα κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ.





79 Ἄγγελος στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, πὸν κοσμεῖται μὲ ἀποσπασματικὰ διατηρημένη παράσταση Θεοφανείας. Στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἀποκαλύφθηκαν πλήρως πτερωτὸς μὸσχος καὶ ἄγγελος (εἰκ. 79). Παράλληλα προχώρησε ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἱεροῦ.

Μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πραγματοποιήθηκε τὸ 1993 γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Παλιόκαστρο Κυθήρων ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Ὁ βουνώδης λόφος τοῦ Παλιόκαστρου, ὅπου ἡ θέση τῆς ὁμώνυμης ἀρχαίας πόλεως τῶν Κυθήρων, βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ. Ἡ κορυφὴ του (ὕψ. 323 μ.) εἶναι πετρώδης, ἀλλὰ πρὸς τὰ νότια ὅπου ἀναπτύσσεται μικρὸ ὑψίπεδο ἀπὸ ΝΑ πρὸς

### 13. ΚΥΘΗΡΑ

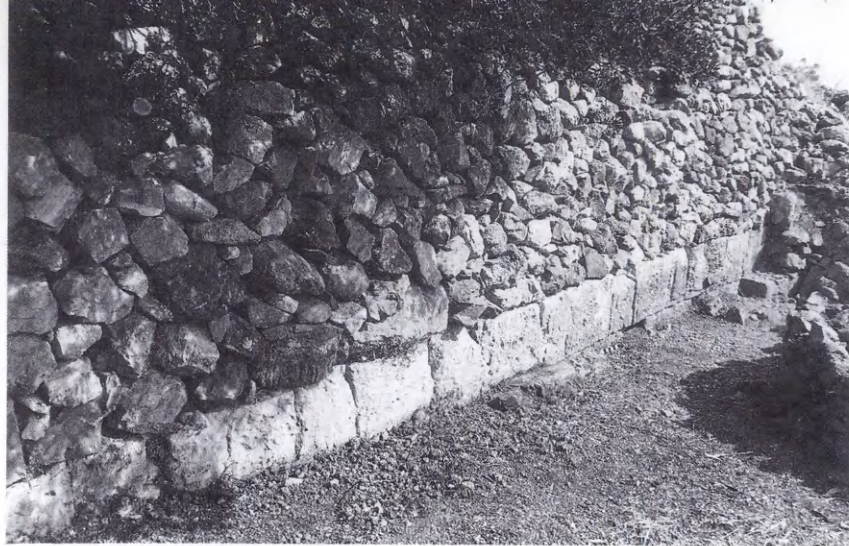
Παλιόκαστρο

Ι. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ



80 Παλιόκαστρο Κυθήρων: τοπογραφικό διάγραμμα.

ΒΔ υπάρχουν καλλιεργήσιμα έδάφη, διαμορφωμένα σε άνδρα με έμφανή σε μεγάλη έκταση τὰ λείψανα τής αρχαιότητας (εικ. 80). Έπειδή όμως τὰ άγροκτήματα τής περιοχής παραμένουν άκαλλιέργητα κατά τὰ τελευταία σαράντα χρόνια, ή πυκνή αύτοφυής βλάστηση έχει κατακαλύψει τὰ ίχνη τών αρχαίων κατασκευών, δυσχεραίνοντας τήν άνεύρεσή τους. Η έφετινή προκαταρκτική διερεύνηση του χώρου είχε ως στόχο άφ' ένός τήν περισυλλογή και διάσωση αρχαίων και άφ' έτέρου τόν έντοπισμό όρατών κτιριακών καταλοίπων προκειμένου νά ένταχθούν σε ένα γενικό τοπογραφικό διάγραμμα. Άξιοσημείωτη κρίνεται ή παρουσία



81 Τὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου τοίχου μετὰ τὴν ὑπερκείμενη ξηρολιθιά.

μεγάλων λιθοσωρῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐδάφους (καίμασιαιῖν), καθὼς καὶ ἀναλημματικῶν τοίχων, κτισμένων εἴτε ἐπάνω σὲ κατάλοιπα ἀρχαίων κτιρίων ἢ μετὰ ἀρχαῖο ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση.

Σὲ ἀπόσταση 25 μ. περίπου, νότια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, σώζονται τμήματα δύο ἰσχυρῶν τοίχων ἀπὸ μεγάλους ἀσβεστόλιθους ποὺ ἀνήκουν ἀναμφίβολα σὲ ἀρχαῖα ἀναλήμματα. Λίγα μέτρα ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν νοτιότερο τοῖχο ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ διακρίνεται ἡ ΒΑ γωνία κτίσματος λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο, ὄρατοῦ ὕψους 1.10 μ.

Σὲ χαμηλότερο ἄνδρηρο ἐντοπίστηκε ἡ ΒΑ γωνία ἄλλου ὀρθογώνιου λαξεύματος, συμπληρωμένου ἐν μέρει ἀπὸ ξηρολιθιά. Ἔχει ὄρατὸ ὕψος 2 μ., καὶ στὸ βόρειο σκέλος του διακρίνεται ἀβαθῆς κόγχη, καθὼς καὶ ἕτερο μικρὸ λάξευμα, πιθανότατα ἀγωγός.

Τὰ λείψανα μιᾶς ἄλλης κατασκευῆς, σχήματος πεῖ σὲ κάτοψη (διαστ. 7.90 × 1.70 μ.), ἀποκάλυψε ἀνιχνευτικὸς καθαρισμὸς σὲ βραχώδη χαμηλὰ ἐξάρματα, μόλις ὄρατὰ στὸν ἀγρὸ Ἰ. Πρινέα, ἀνατολικά τῆς ἀγροικίας. Ὁ ἀγρὸς αὐτὸς καθὼς καὶ οἱ παρακείμενοι πρὸς τὰ δυτικὰ ἀνήκουν στὸ μεγάλο πλάτωμα ποὺ ἐκτείνεται στὰ νότια τοῦ ὑψώματος τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ. Τὸ νότιο ὄριο αὐτοῦ τοῦ πλατώματος ἀποτελεῖ ὑψηλὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος (εἰκ. 81) (ξη-

ρολιθιά) με κατεύθυνση από Δ προς Α, ο όποιος εδράζεται επάνω σε τοίχο αρχαίου οικοδομήματος, επιμελημένης κατασκευής από ορθογωνισμένες πωροπλίνθους με περιτένεια. Ο χώρος μπροστά από τη σειρά των πωροπλίνθων ήταν απροσπέλαστος εξαιτίας των πεσμένων λίθων της υπερκείμενης ξηρολιθιάς, που έχει αρχίσει να καταρρέει επικίνδυνα. Μετά την απομάκρυνση των πεσμένων λίθων και τον υποτυπώδη επιφανειακό καθαρισμό αποκαλύφθηκαν και άλλες πωρόπλινθοι σε επαφή με την εξωτερική παρειά του αρχαίου τοίχου, χωρίς ωστόσο να έχει αποσαφηνιστεί ο προορισμός τους.

Στά κινητά εύρηματα από την επιφανειακή έρευνα στην περιοχή περιλαμβάνονται: α. Θραύσματα λίθινων σκευών από κυανόφαιο ήμιμάρμαρο, μεταξύ των οποίων μεγάλο θραύσμα λουτήρος με εγχάρακτο Δ στην εξωτερική επιφάνεια. β. Θραύσματα αγγαμάτων και άβαθών λεκανών περιρραντηρίου από λευκό μάρμαρο. γ. Λίθινα αντικείμενα από λακωνικό πορφυρίτη (rosso antico), μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται: ένα λατρευτικό(;) σκεῦος, σχεδόν άκέραιο, και μικρό θραῦσμα αναγλύφου με παράσταση στεφάνου. δ. Ὀστρακα αγγείων χρονολογούμενα από τον πρώιμο 5ο έως και τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Βρέθηκαν ακόμη δύο λίθοι ἐνεπίγραφοι, καθώς και ένα θραῦσμα πήλινης κεραμίδας, πιθανόν από λακωνικό στρωτήρα, που σώζει μέρος σφραγίσματος με τρία γράμματα ἐπιγραφής.

#### 14. ΝΑΞΟΣ

##### Ἀπλώματα

Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Στά Ἀπλώματα τῆς Νάξου ἔγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο Λ. Θεοφίλου, τοῦ οἰκοῦ ζητήθηκε ἡ οἰκοδόμηση. Στὸ νότιο μέρος τοῦ οἰκοπέδου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ νοτιοδυτικὸ κρᾶσπεδο τοῦ λόφου τῶν Ἀπλωμάτων, εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1961 ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Ν. Κοντολέοντα τρεῖς χώροι οἰκίας τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος.





82 Οικόπεδο Θεοφίλου: τὸ ψηφιδωτὸ τῆς οἰκίας τῶν Ἀπλωμάτων.

Ἡ οἰκία διέθετε τοιχογραφίες καὶ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ παράσταση Νηρηίδας ἐπάνω σὲ θαλάσσιο ταῦρο (εἰκ. 82). Ἡ ἐπικείμενη οἰκοδόμηση ἐπέβαλε τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας γιὰ δύο λόγους: Ἀφ' ἑνὸς ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ συνέχεια τῆς οἰκίας στὸ βόρειο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1961 μεταφορὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ στὸ τοπικὸ μουσεῖο ἐπέτρεπε τὴν ἔρευνα τῶν στρωμάτων κάτω ἀπὸ τὰ δάπεδα τῆς ὕστερης οἰκίας στὴ βόρεια ὄχθη τοῦ ποταμοῦ τῆς Γρόττας, ὅπου οἱ παλαιῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν φέρει στὸ φῶς πλούσια εὐρήματα ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ καὶ πρῶιμο ἀρχαῖκὸ νεκροταφεῖο τῆς περιοχῆς.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου ὁ μαλακὸς βράχος τῶν Ἀπλωμάτων ἀνέρχεται μὲ ἔντονη κλίση. Ἀποκαλύφθηκαν πολὺ κατεστραμμένα πάνω στὸν βράχο τὰ ἔγνη τῆς θεμελίωσης πέντε ἀκόμη χώρων πού πιθανότατα ἀνῆκαν στὸ ἴδιο ὕστερο σπίτι, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἦταν χτισμένο σὲ περὶ σσότερα ἐπίπεδα μὲ ὑψομετρικὴ διαφορὰ 2 περ. μ. Ἡ εὐ-



83 Οικόπεδο Θεοφίλου: πρώιμη κεραμική από τὸ στρώμα τῶν νεκροταφείων τῶν Ἀπλωμάτων.

ρηση χρυσοῦ νομίσματος Κωνσταντίνου Ε' τοῦ Κοπρωνύμου στὴν —ταραγμένη πάντως— ἐπίχωση ἀποτελεῖ ἰσχνὴ ἔνδειξη χρήσης τῆς ὕστερης συνοικίας τῶν Ἀπλωμάτων μέχρι τὸν 80 μ.Χ. αἰ. Ἡ ἔνδειξη αὐτὴ γίνεται ἰσχυρότερη ἀπὸ ἀνάλογα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν στὴ σύγχρονη γειτονικὴ συνοικία τῆς Γρόττας.

Σὲ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διαπιστώθηκε ὅτι ἀπὸ 50 μέχρι 90 ἐκ. χαμηλότερα ἔχει διατηρηθεῖ ὁ ὀρίζων μιᾶς παλαιότερης περιόδου χρήσης, μεθμέλια κτιρίων ἀνάλογης δομῆς μετὰ τὰ ὑπερκείμενα. Ἡ κεραμικὴ ἀνάμεικτη ἀπὸ τὰ πρῶιμα νεκροταφεῖα καὶ τοὺς ἑλληνοιστικούς καὶ ρωμαϊκούς χρόνους δείχνει ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς Μητρόπολης, τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς Γρόττας, ὁ οἰκισμὸς τῶν ὕστερων χρόνων ἔζησε περισσότερες τῆς μιᾶς φάσεις.

Σε έναν ακόμη χαμηλότερο όριζοντα πάχους 50 περ. έκ. διαπιστώθηκε ότι διατηρήθηκε κάτω από τον ύστερο οικισμό το στρώμα του γεωμετρικού και αρχαϊκού νεκροταφείου των 'Απλωμάτων. Στη στενή τομή βρέθηκαν πολύ ενδιαφέροντα τεμάχια γεωμετρικών και αρχαϊκών αγγείων, ένα από τα όποια σώζει τμήμα έπιγραφής (είκ. 83).

Η διαπίστωση τής ύπαρξης αυτού του στρώματος έπιβάλλει την έξάντληση τής έρευνάς του σε όλη την έκταση υπό το νότιο τμήμα τής ύστερης οικίας.

Κατά το 1993 οι ανασκαφικές έργασίες στο 'Ακρωτήρι τής Θήρας συνεχίστηκαν σε πέντε σημεία: στην Ξεστή 3, στην περιοχή του Πεσσοῦ 17, στην περιοχή δυτικῶς τῶν χώρων Δ15-Δ16, στην Ξεστή 4 και στο Συγκρότημα Δ.

Στην Ξεστή 3 ή έρευνα συνεχίστηκε στα νότια και δυτικά του κτιρίου και αποκάλυψε την ύπαρξη δωματίου (15) όριζόμενου από τα Δωμάτια 11 (άνατολικά) και 14 (βόρεια). Το Δωμάτιο 15, του όποιου ή ανασκαφή για λόγους στατικούς δέν ολοκληρώθηκε, έχει έμβαδόν 2.60 X 2.70 μ. περίπου και φαίνεται ότι αποτελοῦσε μεταγενέστερη προσθήκη στον κορμό του κτιρίου. Από την έπίχωση του Δωματίου 15 που αφαιρέσαμε προκύπτει ότι ή χρήση του είχε διακοπεῖ πρὶν από την ήφαιστειακή έκρηξη και ότι ο χώρος είχε μπαζωθεί. Οστρακα μεσοκυκλαδικῆς και πρώιμης ύστεροκυκλαδικῆς κεραμεικῆς καθῶς και θραύσματα από την ανάγλυφη τοιχογραφία τῶν Ροδάκων του Δωματίου 9, σε συνδυασμό με τα τρία μικρά πρωτοκυκλαδικά ειδώλια που βρέθηκαν έδῶ το 1992, προδίδουν μεγάλη ιστορία τόσο για την τοιχογραφία, όσο και για το ίδιο το κτίριο πρὶν από την τελική καταστροφή του.

## 15. ΘΗΡΑ

ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Ξεστή 3

Στὰ νότια τοῦ κτιρίου διαλευκάνθηκε ὅτι τὸ μέγα πλῆθος λιθοπλίνθων στὴν περιοχὴ ἦταν προῖον κατάρρευσης τοῦ νότιου τοίχου ἀπὸ τὸν δεύτερο ὄροφο τῆς Ξεστῆς 3. Ἐπίσης διαπιστώθηκε ὅτι τὸ οἰκοδόμημα στὰ νοτιοδυτικὰ τῆς Ξεστῆς 3 εἶχε στὴν (ἀνατολική της) πρόσοψη θρανίο ἐκατέρωθεν σχετικὰ στενῆς θύρας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀποκλήθηκε «Οἰκία τῶν Θρανίων».

Περιοχὴ  
Πεσσοῦ 17

Στὴν περιοχὴ τοῦ Πεσσοῦ 17, ὅπου κατὰ τὸ 1992 εἶχε βρεθεῖ ὁ θησαυρὸς τῶν πρωτοκυκλαδικῶν εἰδωλίων, ἀφαιρέθηκε τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλημματικοῦ ξηροτοίχου προκειμένου νὰ κατανοηθεῖ ἡ σημασία καὶ ἡ ἱστορία τοῦ χώρου. Ὁ ξηρότοιχος αὐτός, πάχους 0.75 μ. περίπου, συγκρατοῦσε μπάζα καταστροφῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισυλλέχθηκαν ὅσα ζῶνα καὶ ὄστρακα κεραμεικῆς χρονολογούμενα μεταξὺ τῆς πρωτοκυκλαδικῆς II καὶ τῆς πρώιμης ὑστεροκυκλαδικῆς περιόδου. Δοκιμαστικὴ τομὴ στὸν δρόμο μεταξὺ τοῦ ἀναλημματικοῦ ξηροτοίχου καὶ τῆς Ξεστῆς 5 πρὸς Ἀνατολὰς ἀπόκάλυψε ὅτι: α) ὁ τοῖχος αὐτὸς πατοῦσε σὲ παλαιότερο, ἐπίσης ξηρότοιχο, ἀπὸ μεγαλύτερες πέτρες, β) ὁ δρόμος εἶχε καταχωσθεῖ μετατρέποντας τὸ ἰσόγειο τῆς Ξεστῆς 3 σὲ ἡμιγύγειο, γ) κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ ἡ στάθμη τοῦ δρόμου βρισκόταν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, δ) κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς τελευταίας φάσης ἔτρεχε κτιστὸς ὑπόνομος πλάτους 0.30 μ. καὶ βάθους 0.31 μ. σκεπασμένος μὲ μεγάλες πλάκες.

Περιοχὴ πρὸς  
Δ τῶν χώρων  
Δ15-Δ16

Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐτοιμόρροπης ἠφαιστειογενοῦς ἐπίχωσης στὰ δυτικὰ τῶν χώρων Δ15-Δ16 κατὰ τὸ 1988 εἶχε φέρει στὸ φῶς μέρος ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα ξυλοκατασκευῶν. Μόλις κατὰ τὸ 1993 κατέστη δυνατὴ ἡ συνεχῆς παρουσία εἰδικοῦ συντηρητῆ, ὁπότε καὶ συνεχίστηκε ἡ ἐργασία πού εἶχε διακοπεῖ. Ἔτσι, μὲ τὴν χρησιμοποίησιν γύψου καλλιτεχνίας διασώθηκαν τὰ ἐκμαγεῖα τριῶν ἀνακλίντρων, ἢ μικρῶν κλινῶν, διευθετημένων στὸ ὑπαιθρο. Κάτω ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν ἐπίσης σκευὴ τοποθετημένα μὲ προσοχὴ. Ἡ προσεκτικὴ αὐτὴ τακτοποίησιν ἐπίπλων στὸ ὑπαιθρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξιν τοῦ ἠφαιστείου μόνον ὡς προσπάθεια διάσωσής τους

ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ οἰκισμοῦ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ (εἰκ. 84). Ἡ εὕρεσή τους ἐξάλλου ἀποτελεῖ ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση σὲ ὅσους ἐξακολουθοῦν νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι μεταξύ σεισμῶν καὶ ἠφαιστειακῆς ἐκρηξῆς ἐμεσολάβησε διάστημα πολλῶν ἐτῶν.

Στὴν Ξεστὴ 4 ἐπαναλήφθηκαν οἱ ἐργασίες, τῶν ὁποίων τὴ διακοπὴ εἶχε προκαλέσει ὁ ξαφνικὸς θάνατος τοῦ Μαρινάτου τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1974. Στόχος τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὸ κτίριο γιὰ νὰ καταστεῖ δυνατὴ τόσο ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κινητῶν καὶ ἀκινήτων εὐρημάτων του, ὅσο καὶ γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ἡ λειτουργία του. Ἐπίσης ἐλπίζεται ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας θὰ ἀναπληρώσει τὸ κενὸ ποῦ ἔχει δημιουργήσει στὴ μελέτη ἡ ἀνεπάρκεια τεκμηρίωσης τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ ἀνασκαφέα τοῦ χώρου.

Ξεστὴ 4

84 Τὰ ἐκμαγεῖα τῶν κλινῶν κατὰ χώραν.



Κατὰ τὸ 1993 οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στὸ Μεγάλο Κλιμακοστάσιο καὶ στὸ Δωμάτιο 3.

Ὁ κλωβὸς τοῦ Μεγάλου Κλιμακοστασίου ἔχει κάτοψη περίπου ὀρθογώνιου παραλληλογράμμου διαστ.  $6.77 \times 3.10$  μ. μὲ τὸν μακρὸ ἄξονα ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς. Στὸ δυτικὸ ἄκρο του πρέπει νὰ βρισκόταν ἡ εἴσοδος τοῦ οἰκοδομήματος, σήμερα πολὺ κατεστραμμένη. Τὰ ἀποτυπώματα τῶν μακρῶν βαθμιδοφόρων δοκῶν τοῦ κλιμακοστασίου βρέθηκαν σὲ σημαντικὰ μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς λίθινες βαθμίδες του. Πεσμένα ἐπάνω στὶς βαθμίδες αὐτὲς ὑπάρχουν πολλὰ θραύσματα μικρῶν καὶ μεγάλων διαστάσεων ἀπὸ τὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ κλιμακοστασίου, τοῦ ὁποίου τὸ θέμα ἦταν περίπου γνωστὸ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ Μαρινάτου: πομπὴ ἀνδρῶν ποὺ ἀνεβαίνει μεγάλη κλίμακα (εἰκ. 85).

Στὸ Δωμάτιο 3, τοῦ ὁποίου ὁ δεύτερος ὄροφος εἶχε ἐντελῶς καταστραφεῖ, ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὸ 1974 εἶχε προχωρήσει σὲ ἀρκετὸ βάθος καὶ εἶχε ἀποκαλύψει τοὺς τοίχους τοῦ πρώτου ὀρόφου. Στὸν ὄροφο αὐτὸ τὸ δωμάτιο διέθετε τέσσερις θύρες, ἀπὸ μία σὲ κάθε ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀντίστοιχα. Ἡ βορειοδυτικὴ θύρα βρέθηκε φραγμένη μὲ πρόχειρη τοιχοποιία. Σὲ ἀπόσταση ἑνὸς περίπου μέτρου ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ἰσογείου βρέθηκε τοῖχος ποὺ ὀρίζει διάδρομο ἢ τὸν κλωβὸ δευτερεύοντος κλιμακοστασίου. Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου, τὴν ὁποία κυρίως ἀποτελοῦσαν τὰ ὑλικά τοῦ καταρρεύσαντος ἐκεῖ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκαν: α) τὸ ἀποτύπωμα πλαισίου τῆς βορειοανατολικῆς προφανῶς θύρας, β) οἱ λίθινες βάσεις ἀπὸ τὶς παραστάδες πολυθύρων ποὺ ἔπεσαν προφανῶς ἀπὸ ἀνωτέρους ὀρόφους, γ) λείψανα τῶν δαπέδων τῶν πρώτου καὶ δεύτερου ὀρόφου, δ) τὰ ἀποτυπώματα ἰσχυρῶν δοκῶν προφανῶς ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρους ὀρόφους. Ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα προέκυψαν ἐκμαγεῖα τῶν δοκῶν, ε) ἀρκετὰ μονόχρωμα κονιάματα.

Τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἰσογείου κατὰ τὸ ἀνατολικὸ του ἡμισὺ τὸ ἀποτελοῦσε στρῶμα κίσσηρης, ἢ ὁποία προφανῶς εἰσέρρευσε διὰ μέσου τῆς νοτιοανατολικῆς



85 Ξεστή 4. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ Μεγάλου κλιμακοστασίου δυτικά. Διακρίνονται θραύσματα τοιχογραφιῶν.

θύρας τοῦ πρώτου ὀρόφου, ἡ ὁποία εἶναι ἀκόμη γεμάτη με κίσσηρη.

Μετὰ διακοπὴ δεκαεννέα ἐτῶν ἡ ἀνασκαφὴ ἐπανελήφθη στὸ Συγκρότημα Δ καὶ συγκεκριμένα στὰ δωμάτια Δ 1α, Δ 8α καὶ Δ 18. Μετὰ τὴ λεπτομερῆ ἀποτύπωση τῶν εὐρημάτων κατὰ χώραν στὸ ἰσόγειο τοῦ Δ 1α ἄρχισε ἡ σταδιακὴ ἀφαίρεσή τους προκειμένου νὰ συντηρηθοῦν καὶ ἐνδεχομένως νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν, ἡ κεραμεικὴ τουλάχιστον, στὴν ἀρχικὴ τους θέση, ἀφοῦ ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία μελέτης τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πήλινα σκεύη ποὺ ἀποτελοῦν τὸν κύριο ὄγκο τῶν εὐρημάτων, βρέθηκαν ἐπίσης ὠραῖο λίθινο πῶμα πυξίδας καὶ δύο μπρούντζινα τάλαντα ζυγοῦ.

Συγκρότημα Δ

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ δωματίου Δ 8α εἶχε διακοπεῖ τὸ 1970, ἀφοῦ εἶχε ἀφαιρεθεῖ μέρος ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὀρόφου ἀποτελούμενη ἀπὸ θηραϊκὴ γῆ, κίσσηρη καὶ οἰκοδομικὰ ὑλικά. Μόνο μικρὸ τμῆμα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὐτὴ ἀφαιρέθηκε κατὰ τὸ 1993, ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια ἓνα ἡφαιστειακὸ μύδρο, στὸ μέσον περίπου τοῦ δωματίου, καὶ ἀποκάλυψε τὸ στόμιο τριῶν ὀρθογώνιων πῆλινων κιβωτίων διαστ.  $0.40 \times 0.70$  μ. περίπου. Ἡ διαμόρφωση τοῦ στομίου με ἀναθύρωση καὶ ἡ διατήρηση λειψάνων ἀσβεστοκονιάματος ἐπάνω σὲ αὐτὸ ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι τὰ κιβώτια αὐτὰ εἶχαν ἐναποθεθεῖ ἐκεῖ σφραγισμένα, προφανῶς με ξύλινα σκεπάσματα. Μόνον ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ διαφωτίσει τὸ θέμα καὶ θὰ δώσει ἐνδεχομένως πληροφορίες γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν κιβωτίων.

Τὸ 1970 εἶχε διακοπεῖ ἡ ἔρευνα καὶ στὸ δωμάτιο Δ 18, ἀφοῦ εἶχε ἀποκαλύψει τὸ ἄριστα διατηρημένον δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου. Ἡ δυτικὴ παρεῖα τοῦ δωματίου εἶχε ἐντελῶς καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ δράση τοῦ νεώτερου χειμάρρου καὶ τμῆμα τῆς τὸ κατεῖχε ξηρολιθιὰ-ἀνάλημμα τῆς ἀνατολικῆς του ὄχτης. Οἱ ἐργασίες προχώρησαν στὸ ἰσόγειο με βραδύ ρυθμὸ ἐπιβαλλόμενον ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς σταδιακῆς ὑποστύλωσης τοῦ ὑπερκειμένου δαπέδου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἰσόγειο διαιρεῖται με παχὺ τοῖχο σὲ δύο μικρὰ στενόμακρα διαμερίσματα, ἓνα νότιο (Δ 18α) καὶ ἓνα βόρειο (Δ 18β). Προφανῶς χάρη σὲ αὐτὸν τὸν τοῖχο καὶ τὴ συμπαγὴ ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου διατηρήθηκε ἀλώβητο τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου. Τὴν ἐπίχωση ἀποτελεῖ ἀκάθαρτη θηραϊκὴ γῆ, ποὺ εἰσέρρευσε μάλλον με τὰ νερὰ τοῦ παραρρέοντος χειμάρρου. Ἡ ἐργασία περιορίστηκε στὸ νότιο διαμέρισμα (Δ 18α), τοῦ ὁποίου μικρὸ μόνον τμῆμα (δυτικὸ) ἐρευνηθήκε. Τόσο στὸ δάπεδο ὅσο καὶ σὲ διάφορα ὕψη τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν πῆλινα σκεύη (εἰκ. 86). Ἐνας ἀλαβάστρινος αἰγυπτιακῆς πιθανῶς προελεύσεως ἀμφορίσκος, τὰ θραύσματα μικροῦ χάλκινου σκεύους, χάλκινο ἐγχειρίδιον, μολύβδινο σταθμίου, ἓνα σφράγισμα καὶ τὰ θραύσματα τουλάχιστον δύο πῆλινων πινακίδων με σύμβολα γραφῆς βρέθη-





86 Συγκρότημα Δ, δωμ. 18α (ισόγειο). Τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου κατὰ χῶ-  
ραν καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ δωματίου.

87 Γύψινο ἐκμαγεῖο μικροῦ τραπεζιοῦ  
ἢ скаμνιοῦ.



88 Γύψινο ἐκμαγεῖο μικροῦ  
τραπεζιοῦ.



καν μέσα σὲ πήλινη λεκάνη στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δω-  
ματίου. Οἱ πινακίδες αὐτὲς ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα μνημεῖα  
τοῦ εἴδους στὸ Ἀκρωτήρι. Ἐντυπωσιακὰ ἐπίσης εἶναι καὶ  
τὰ ἐκμαγεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα ξύλων  
μέσα στὴν ἄσπα. Πρόκειται γιὰ δύο μικρὰ σκαμνιά ἢ τρα-  
πεζάκια (εἰκ. 87), ὄχι τόσο καλὰ διατηρημένα, καὶ ἓνα  
ἐξαιρετικῆς κομψότητος τριποδικὸ τραπεζάκι (εἰκ. 88).

#### Συντήρηση

Ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ κατὰ τὸ 1993 συνεχί-  
στηκε μὲ βραδύτατο ρυθμὸ. Τὸ εὐάριθμο εἰδικὸ συνεργεῖο  
ποὺ εἶχε συγκροτήσει ὁ ἀείμνηστος Μαρινᾶτος οὐσιαστικὰ  
ἔχει διαλυθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρμόδια Ὑπηρεσία τοῦ ὙΠΠΟ, ἀφοῦ  
μόνον εὐκαιριακὰ καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἐγκρίνε-  
ται ἡ ἔλευση μικροῦ ἀριθμοῦ συντηρητῶν. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη  
ἢ περιορισμένης διάρκειας παραμονὴ τῶν συντηρητῶν στὴν  
ἀνασκαφὴ κατὰ τὸ 1993 κατέστη δυνατὴ χάρις στὴ γενναιο-  
δωρία τοῦ «Ἰδρύματος Θήρας Π.Μ. Νομικοῦ», τὸ ὁποῖο  
ἐκάλυψε μέρος τῆς σχετικῆς δαπάνης. Ἔτσι παρασχέθηκαν  
οἱ πρῶτες βοήθειες στὰ νέα εὐρήματα καὶ ἐλήφθησαν κά-  
ποια μέτρα προστασίας γιὰ σύνολα ποὺ παραμένουν ἐπὶ εἰ-  
κοσαετία τουλάχιστον ἀσυντήρητα στὶς ἀποθήκες. Πρέπει  
νὰ γίνῃ κοινὴ συνείδηση ὅτι καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ ὅπως  
τῆς Θήρας ἔχουν προτεραιότητα στὴ συντήρηση περισσό-  
τερο ἀπὸ ὅ,τι οἱ χρωματιστοὶ τοῖχοι στὰ σπίτια πολιτικῶν  
ἢ κοινωνικῶν παραγόντων τοῦ καιροῦ μας.

Ἰκανοποιητικὰ προχώρησε ἡ συντήρηση τῶν μαρμάρι-  
νων εἰδωλίων, τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων καὶ ἄλλων ἀπὸ  
ποικίλα ὑλικά. Ἡ συγκόλληση καὶ ἀποκατάσταση ἀγγείων  
λόγω τοῦ μεγάλου πλήθους, συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ.  
Μεταξὺ τῶν συγκολληθέντων ἀγγείων εἶναι καὶ πῖθος μὲ  
ἀνάγλυφη διακόσμηση σχοινοπλοχοῦ ποὺ εἶχε ἔλθει στὸ  
φῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1990 στὸν φωτα-  
γωγὸ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν. Στὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου, ἐπιμε-  
λῶς χαραγμένη πρὸ τῆς ὀπτήσεως, ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ἀπὸ  
τέσσερα σύμβολα τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς (εἰκ. 89).

Γιὰ τὴν ἀποσυμφόρηση τῶν ἀποθηκῶν τῆς ἀνασκαφῆς  
καὶ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη ἀσφάλεια τῶν ἀρχαίων



89 Πίθος με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς.

μεταφέρθηκαν στὶς ἀποθήκες τοῦ Προϊστορικοῦ Μουσείου Θήρας στὰ Φηρὰ 1004 συνολικῶς ἀγγεῖα, ἀφοῦ ὀλοκληρώθηκε ἡ συντήρηση καὶ ἡ φωτογράφησή τους.

Καρποφόρα ὑπῆρξε κατὰ τὸ 1993 ἡ διεπιστημονικὴ συνεργασία σὲ διαφόρους τομεῖς. Ἡ ἀρχαιοβοτανολογικὴ, ἀρχαιοζωολογικὴ καὶ ἀρχαιοεντομολογικὴ μελέτη τῶν ἀντίστοιχων εὐρημάτων συνεχίστηκε ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐπιστήμονες, συνεργάτες τῆς ἀνασκαφῆς. Σὲ συνεργασία μὲ τὰ Πανεπιστήμια Πατρῶν καὶ Χαβάης (ΗΠΑ) προχώρησαν οἱ γεωλογικὲς καὶ γεωφυσικὲς ἔρευνες ποὺ ἀποβλέπουν στὴ χαρτογράφηση τῶν στρωμάτων τῆς Ὑστεροχαλκῆς ἔκρηξης τοῦ ἠφαιστείου, καθὼς καὶ τῆς παλαιοτοπογραφίας καὶ τῆς παλαιογεωλογίας τῆς περιοχῆς. Ἀξίζει, τέλος, νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας ἀπὸ τὴν ὀμάδα τοῦ Κέντρου Διάθεσης Πυρηνικῶν Ἀποβλήτων τοῦ Southwest Research Institute, San Antonio, Texas (ΗΠΑ), ἡ ὁποία μελετᾷ τὸν ρυθμὸ μεταναστευτικότητας τῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ διαβρωμένα μεταλλικὰ ἀντικείμενα μέσα στὰ ἠφαιστειογενῆ πετρώματα. Στόχος τῆς ἔρευνας αὐτῆς εἶναι ἡ ἀναζήτηση μεθόδων ἀσφαλοῦς ἐνταφιασμοῦ πυρηνικῶν ἀποβλήτων.

## 16. ΜΙΝΩΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ

Στή Μινώα Ἀμοργοῦ μολονότι ἀπό τὸ 1991 ἡ διευθύντρια τῆς ἀνασκαφῆς διέκοψε προσωρινὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες καὶ περιορίστηκε στὴ συντήρηση, σχεδίαση, φωτογράφιση καὶ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, κατὰ τὸ 1993 προέκυψαν νέα στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὴ συντήρηση ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Οἱ ἐφετινὲς ἐργασίες στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κυρίως στὶς ἀποθήκες (ταξινόμηση, συντήρηση καὶ καταγραφή τῶν εὐρημάτων) προχώρησαν σημαντικά. Ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς συμπαγοῦς μάζας χώματος γιὰ τὴ συντήρηση καὶ μελέτη τῶν ὀστῶν ζώων ποὺ περιεῖχαν τὰ ἀγγεῖα τῆς γνωστῆς ἀπὸ τὸ 1985 θυσίας θεμελίων στὸν γεωμετρικὸ περίβολο τοῦ λατρευτικοῦ χώρου ΝΔ τοῦ ναοῦ, στὸ ὄριο τῶν τετρ. ΝΔ/3 καὶ ΝΔ/4 (πρβ. ΠΑΕ 1985, 180-182 σημ. 12 πίν. 89β, 90β καὶ 91), ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νέες μαρτυρίες γιὰ τὸ εἶδος τῶν ὀστῶν διαφόρων ζώων, βρέθηκαν καὶ τμήματα χάλκινων ψελλίων, ἀκέραιος χάλκινος σφηκωτήρας κόμης, πῆλινο ἀμφικωνικὸ σφονδύλι καὶ ὄστρακα γραπτῶν ὑποπρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων, ποὺ συνανήκουν μὲ τὰ ἤδη γνωστά.

Ἄκρόπολη

Στὴν Ἄκρόπολη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν πρόχειρης στερέωσης τῶν τοίχων στὸ Ἱερό τῆς κορυφῆς ἀποσαφηνίστηκαν ἡ μορφή τοῦ χώρου τοῦ «προδόμου» τοῦ γεωμετρικοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τὸ θέμα τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Παράλληλα συνεχίστηκε καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ΒΑ πύργου τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους. Γιὰ διευκόλυνση τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τῶν λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο κτισμάτων στὰ ἀνώτερα ἄνδηρα στὴν Α πλαγιά τοῦ λόφου, ἐκτὸς τοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ, πραγματοποιήθηκαν ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς, ἔρευνα καὶ σχεδίαση. Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων μερικά, πελέκει, ὄψιανοὶ καὶ κεραμεικὴ, χρονολογοῦνται στὴν τελικὴ ἢ ὕστερη Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ ἐνισχύουν τὴν παλαιὰ ὑπόθεση (ΑΕ 1990, 173) γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς παλαιότερης κατοίκησης στὰ λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο κτίσματα καὶ στὶς

σπηλιές τῶν ἀνωτέρων ἀνδῆρων στήν Α καί Β κλιτὸ τῆς ἀκροπόλεως.

Στὴν *Κάτω πόλη* συνεχίστηκαν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ ἀνασκαμμένου ΝΑ τμήματος τοῦ Γυμνασίου, ἡ συντήρηση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἄσκαφου χώρου ΝΑ, Ν καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸν ναό.

Κάτω πόλη

Στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Σαραπείου κτίσθηκαν προστατευτικὰ τοιχάρια γύρω ἀπὸ τὸν ἀνασκαμμένο χῶρο καὶ τοποθετήθηκε ξυλοδοκὸς γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν πλευρικῶν τοίχων καὶ τοῦ κατὰ χώραν θραυσμένου ἐπιστυλίου. Ἐφέτος ὀλοκληρώθηκε ἡ διάλυση τριῶν μισογκρεμισμένων χωραφότοιχων, πραγματοποιήθηκε ἡ ἀπὸ χρόνια προγραμματισμένη ἀπομάκρυνση τῶν τεράστιων λιθοσωρῶν καὶ προχώρησε σημαντικὰ τὸ κοσκίνισμα χωμάτων ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές (τοῦ G. Deschamps, τὶς λαθροσκαφές καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 1982-1984), ἐνῶ μὲ τὸ κοσκινισμένο χῶμα καλύφθηκαν τὰ λαξευμένα στὸν συνεχῶς ἀποσαθρούμενο φυσικὸ βράχο κτίσματα τοῦ ΒΔ συγκροτήματος, τὸ Δ1 καὶ τὸ Ν-Δ1.

Οἱ προαναφερθεῖσες χρονοβόρες, ἄχαρες καὶ δαπανηρὲς ἐργασίες κατέστησαν δυνατὲς χάρις στὴ διάνοιξη δρόμου μὲ μικρὸ μηχανικὸ ἐκσκαφέα γιὰ τὴ διέλευση φορτηγοῦ μέσα ἀπὸ τοὺς ἀγροὺς τῶν Ἰ. Κωβαίου καὶ Κ. Νομικοῦ, νότια ἀπὸ τὸν ἀνασκαμμένο χῶρο. Μέσα στοὺς λιθοσωρούς, κάτω ἀπὸ τοὺς μισοδιαλυμένους ξηρότοιχους καὶ ἀπὸ τὰ μπάζα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Deschamps καὶ τὰ χῶματα τῶν λαθροσκαφῶν ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται δύο τοῖχοι ἐντυπωσιακῆς διατήρησης καὶ μνημειακῶν διαστάσεων καθὼς καὶ στρώση πεσμένων λιθοπλίνθων. Ἐπειδὴ δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπὸ τὴν τοιχοδομία καὶ τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ (σχιστόλιθος καὶ δολομιτικὸς ἀσβεστόλιθος) συνάγεται ὅτι ὁ τοῖχος ΝΔ ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸ περίβολο (εἰκ. 90), ὄρατοῦ μήκους 19 μ. καὶ μέγ. ὄρατοῦ ὕψους 1.80 μ., χρονολογεῖται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο ἢ στοὺς πρώιμους ἀρχαῖκους χρόνους.



90 Τμήμα του τοίχου ΝΔ από τὸν γεωμετρικὸ περίβολο.

Πολυσήμεντη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου 4, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Δ συνέχεια τῆς γνωστῆς ὀχυρωματικῆς κατασκευῆς ποὺ ἔχει ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ μνημείου εἶναι 25.20 μ., ἐνῶ τὸ μέγιστο ὄρατὸ ὕψος 2.45 μ. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὰ νέα οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτύπωσης, ἐλπίζεται ὅτι θὰ ὀδηγήσουν στὴ συναγωγή ἀσφαλέστερων συμπερασμάτων γιὰ τὴ μορφή τῆς πόλεως τόσο στοὺς γεωμετρικοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἐλληνοιστικοὺς χρόνους.

Ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἔρευνα καὶ διαλογή στοὺς λιθοσωροὺς καὶ στὰ μπάζα συγκεντρώθηκαν πολυάριθμα μαρμάρινα οἰκοδομικὰ μέλη, κυρίως θραύσματα λιθοπλίνθων, ἀλλὰ καὶ τμῆμα μαρμάρινης βάσεως ἰωνικοῦ κίονος ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνοιστικῶν χρόνων ποὺ συναντῆται καὶ συγκολλᾶται μὲ τὸ θραῦσμα ποὺ βρέθηκε τὸ 1982 (βλ. ΠΑΕ 1982, 275-276 εἰκ. 1γ), ἐπιγραφὴ ἀρχαϊκῶν χρόνων, σπαράγματα



91 Ὅστρακα διαφόρων ἐποχῶν.

92 Θραῦσμα ἀνάγλυφου πίθου με παράσταση χίμαιρας.



γλυπτῶν, ὅπως θραῦσμα μαρμάρινου ὑστεροαρχαϊκοῦ ἀνθεμίου ἀπὸ ἐπίστεψη στήλης τοῦ γνωστοῦ παριακοῦ τύπου, καὶ ἄλλα. Πολύπλευρο ἐνδιαφέρον ἔχει καὶ τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὰ χῶματα τῶν μισοκρημισμένων χωραφότοιχων, ὅπως θραῦσμα μαρμάρινου πρώιμου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου (ἀρ. εὐρ. Μ93/Λγ1, σωζ. ὕψ. 0.067 μ., μέγ. πλ. 0.053 μ., μέγ. πάχ. 0.014 μ.), πάμπολλα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 10ο π.Χ. ἕως τὸν 4ο μ.Χ. αἰώνα (εἰκ. 91), θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὅπως ἓνα διακοσμημένο με παράσταση χίμαιρας (εἰκ. 92), σπάραγμα μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀφροδίτης (εἰκ. 93), μῆτρες εἰδωλίου καὶ μεγαρικοῦ σκύφου, εὐάριθμα ὄστρακα με graffiti, ἐνεπίγραφες ἐνσφράγιστες λαβές ἀμφορέων, ἀγνύθες, σφονδύλια, ὑάλινα, ὀστέινα καὶ ἄλλα.



93 Σπάραγμα μαρμάρινου ἀγαλματίου Ἀφροδίτης.



94 Πήλινη οἰνοχόη ἀπὸ τὸ φρέαρ τῆς δεξαμενῆς.

Ἐφέτος ὀλοκληρώθηκε καὶ ὁ καθαρισμὸς τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο φρέατος δυτικὰ τοῦ ὑψηλοῦ τοίχου τῆς Δεξαμενῆς καὶ ἄρχισε ἡ συντήρηση τῶν πολυάριθμων πήλινων κυρίως σκευῶν (εἰκ. 94), τῶν ὕστερων ἑλληνιστικῶν καὶ πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τεσσάρων ταφῶν τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., μεσογεωμετρικῶν χρόνων στὴ νότια κατηφορικὴ κλιτῦ τοῦ βουνώδους λόφου, νότια ἀπὸ τὸν μοναδικὸ στεγασμένο χῶρο στὴν ἄδεντρη Μινῶα, ἓνα μικρὸ σταβλί, καταφύγιο δροσιᾶς γιὰ τοὺς ἀνασκάπτοντες τοὺς θερινοὺς μῆνες καὶ γιὰ τὸν σταβλισμὸ, τοὺς χειμερινοὺς μῆνες, τῶν αἰγοπροβάτων ποὺ βόσκουν ἀκόμα στὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ ἐτήσια περισυλλογὴ στὸν χῶρο Ν καὶ ΝΔ ἀπὸ τὸ σταβλί πολλῶν θραυσμάτων ἀγγείων, ὀστράκων διαφόρων ἐποχῶν, κυρίως ὅμως γεωμετρικῶν χρόνων (πρβ. ΠΑΕ 1987, 265 πίν. 187γ), καὶ χάλκινης πόρπης (τὸ 1990) γεωμετρικῶν χρόνων, ἡ ἀνεύρεση λαβῆς καὶ λαιμοῦ ἀμφορέως κατὰ τὴ διέλευση μικροῦ φορτωτῆ γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση μπάζων τὸ 1989, ἡ ἀνεύρεση κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ 1993 τμήματος σιδηροῦ ἀντικειμένου καὶ τέλος ἡ ἀποκάλυψη τοῦ περιγράμματος ἀγγείου ἐπιφανειακὰ ὄρατοῦ ἀπὸ τὸ 1989 νο-



τίως τοῦ ἐπίσης ὄρατοῦ λαξευμένου φυσικοῦ βράχου ἐπέβαλαν σωστικοῦ χαρακτήρα ὀλιγοήμερη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ὁ τεχνητὰ διαμορφωμένος φυσικὸς βράχος (στὸν νέο ἀνασκαφικὸ κάρναβο 1:50, πίν. 6.7 τετρ. Γ2-Γ1 καὶ Δ2) ἔχει στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια ὄρατὸ μῆκος 3.90 μ., βρίσκεται ΝΔ ἀπὸ τὸ σταβλί σὲ ἀπόσταση μόλις 4.05 μ., Α ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ὀχυρωματικὴ κατασκευὴ τοῦ τετρ. Α/6 καὶ σὲ ἀπόσταση 12.30 μ. ἀπὸ τὴν Α ἀπόληξη τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ. Νότια ἀπὸ τὸν λαξευμένο βράχο βρέθηκε (τετρ. Γ2, τομ. 1) πιθοειδῆς ἀγγεῖο δίωτο, ἀδιακόσμητο (σωζ. ὕψ. 0.216 μ.). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τοὺς συντηρητῆς τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀγγείου μέσα στὴ συμπαγὴ μάζα χωμάτων διαπιστώθηκε ὅτι μέσα στὸ ἀγγεῖο εἶχαν τοποθετηθεῖ ὅστὰ ἀνδρὸς καὶ σιδερένια ὄπλα, αἰχμὴ δόρατος μὲ κυλινδρικό αὐλὸ γιὰ τὴν προσήλωση ξύλινης λαβῆς (σώζονται οἱ μικροὶ ἤλοι) καὶ δύο λάμες ἐγχειριδίων. Τὸ ἀγγεῖο μὲ τὰ ὅστὰ καὶ τὰ σιδερένια ὄπλα ἦταν τοποθετημένο ὄρθιο καὶ στερεωμένο μὲ λίθους. Κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο βρέθηκαν ἀνέπαφα τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα τῆς πυρᾶς γιὰ τὴν καύση τοῦ νεκροῦ. Ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ πυρακτωμένα χρώματα, τὴ λευκόχρωμη τέφρα, τὰ καμένα ὄστρακα καὶ ὅστὰ καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῶν μεγάλων κομματιῶν ξυλανθράκων (στρώση πᾶχ. 0.06 μ.), φαίνεται πὼς τοποθέτησαν τὸν νεκρὸ ἐπάνω σὲ ξύλινη ἐσχάρα, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπῆρχε στρώση ἀπὸ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους. Ἡ ξύλινη ἐσχάρα θὰ πρέπει νὰ εἶχε στερεωθεῖ στὸ Ν καὶ Α ὄριο σὲ ἓνα εἶδος ἐγκοπῆς-«πατούρας» (πλ. 0.12 μ.) ἐν μέρει λαξευμένης στὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἐν μέρει κτιστῆς μὲ μικροὺς λίθους. Τὸ Β ὄριο τῆς πυρᾶς ἀποτελοῦσε ἐγκοπὴ λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο, ἐνῶ οἱ ἄλλες πλευρὲς σχημάτιζαν κτιστὰ τοιχάρια: πρὸς Α πρόχειρη κτιστὴ κατασκευὴ (μῆκ. 1 μ.), πρὸς Ν τοιχάριο ἀπὸ μικροὺς λίθους μῆκ. 2.35 μ. καὶ πρὸς Δ ἐγκάρσιο τοιχάριο μὲ κατεύθυνση Β-Ν, μῆκ. 0.97 μ., πλ. 0.45 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 0.50 μ. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πυρᾶς, σὲ ἀπόσταση 0.43 μ. ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο, σύρριζα στὸ Ν ὄριο, βρέθηκαν 160, τὰ



95 Γραπτή οίνοχόη.

περισσότερα καμένα, ὄστρακα τὰ ὁποῖα συγκολληθήθηκαν καὶ ἔδωσαν γραπτὴ οἰνοχόη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο (εἰκ. 95). Ἐνα ἀκόσμητο μόνωτο κυάθιο μὲ δύο μαστοειδῆ ἐξάρματα βρέθηκε ἀνεστραμμένο ἐπάνω ἀπὸ τὴ στρώση τῆς πυρᾶς, σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο καὶ 0.63 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο. Στὸ καλύτερα σωζόμενο βόρειο τμήμα τῆς πυρᾶς διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν καλυμμένη μὲ λίθους ἀκανόνιστου σχήματος καὶ χώματα ἀνάμικτα μὲ λιγιστὰ τρίμματα ξυλανθράκων, ὄστρακα καὶ ἀπότμημα λεπίδας ὄψιανοῦ καὶ λιγιστῶν ὀστῶν ζώων.

Νοτιοανατολικά τῆς καύσεως τοῦ ἀνδρὸς μὲ τὰ σιδερένια ὄπλα —σὲ μικρὴ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο— βρέθηκαν μέσα σὲ ἀβαθεῖς φυσικὲς κοιλοότητες τοῦ βράχου λείψανα καύσεως, προφανῶς γυναικίας, κτερισμένης μὲ χάλκινη πόρπη καὶ δύο ἀκέραια πῆλινα ἀμφικωνικὰ σφονδύλια. Παρὰ τὴν ἔλλειψη ἐπίχωσης (0.01-0.08 μ.) στὸ Β τμήμα διατηρήθηκαν ὀργανικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν πυρά, θραύσματα ξυλανθράκων ἀπὸ χοντρά ξύλα, διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὀστά, λιγιστὰ ὀστά ζώων καὶ πολλὰ θαλάσσια ὄστρεα (πατελίδες), καθὼς καὶ ὄστρακα ἄβαφων, γραπτῶν καὶ ἀνάγλυφων ἀγγείων μεσογεωμετρικῶν χρόνων καὶ λεπίδα ὄψιανοῦ.

Μολονότι οἱ ταφές βρέθηκαν σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μοναδικοῦ δρόμου πρόσβασης στὸν ναό, ἀπρόσμενα καλὸς ἦταν ὁ βαθμὸς διατήρησης τῆς ταφῆς νηπίου σὲ εὐμεγέθη γραπτὸ ἀμφορέα ΜΓ χρόνων. Ὁ ἀμφορέας (ὕψ. 0.65 μ.), συγκολλημένος ἀπὸ 220 θραύσματα, βρέθηκε δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἐγκάρσιο τοιχάριο ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ δυτικὸ ὄριο τῶν κούσεων, καὶ νότια ἀπὸ τὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο, σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. Ἦταν καλυμμένος μὲ χῶματα καὶ λίθους ἀκανόνιστου σχήματος πρόχειρα, σχεδὸν σὲ σωρὸ τοποθετημένους, λιγιστὰ τρίμματα ξυλανθράκων καὶ ὄστρακα ἄβαφων ἀγγείων. Πρὶν ἀπὸ τὸν ἐγχυτρισμὸ τὸν ἔκοψαν στὴ ζώνη τοῦ ὤμου κάτω ἀπὸ τὶς λαβές· ἦταν τοποθετημένος ἐπάνω σὲ στρώση ἀποπελεκημάτων σχιστολίθου (πασπάρου) καὶ στερεωμένος μὲ λίθους διαφόρων διαστάσεων, ἀκανόνιστου σχήματος. Δυτικὰ ἀπὸ τὸν ἀμφορέα εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀνεστραμμένες τρεῖς βάσεις ἄβαφων ἀκόσμητων ἀγγείων. Μέσα στὸν ἀμφορέα βρέθηκαν τὸ κρανίον, οἱ γνάθοι μὲ τὰ πρόσθια δόντια, σπόνδυλοι καὶ πλευρικὰ ὀστά νηπίου. Ἀπὸ τὴ συμπαγὴ μάζα χῶματος καὶ ὀστέων ἀφαιρέθηκαν τὰ κοσμήματα τοῦ νηπίου, μία ἀκέραιη μικρὴ χάλκινη πόρπη, χάλκινα ἐνώτια, ἕνας χάλκινος σφηκωτῆρας κόμης, ἕνα χάλκινο ψέλλιον καὶ περιδέριον ἀπὸ ἔντεκα μικρότατες κυλινδρικές ψήφους φαγεντιανῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοσμήματα στὸν ἐγχυτρισμὸ τοῦ νηπίου βρέθηκαν καὶ τρία ἀκέραια πήλινα ἀγγεῖα: ἕνα ἀκόσμητο ληκύθιον μέσα σὲ σκύφο γραπτὸ καὶ μία οἰνοχοῖσκη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιον μὲ ἀπλὴ γραμμικὴ διακόσμηση.

Τὸ εἶδος τῶν ταφῶν, κούσεις πολεμιστῆ καὶ γυναίκας καὶ ἐγχυτρισμὸς νηπίου, καὶ κυρίως ἡ θέση τους ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς πόλεως καὶ πλησίον τοῦ περιβόλου τοῦ λατρευτικοῦ χώρου, τὰ μεταγενέστερα οἰκοδομικὰ λείψανα, ποὺ δείχνουν ἐμπρόθετη προστασία τῶν ταφῶν, τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα καθὼς καὶ τὰ κτερίσματα προσθέτουν νέες σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μινώας κατὰ τὸν 8ο π.Χ. αἰῶνα.

17. ΣΥΜΗ  
ΒΙΑΝΝΟΥ

Ἱερό τοῦ Ἑρμῆ  
καὶ τῆς Ἀφροδίτης  
ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ

κεντρικὸς τομέας

Οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸ ἱερό τῆς Σύμης Βιάννου στὴν Κρήτη, ποὺ διεξάγονται ἀπὸ τὸ 1972, ἔφθασαν στὸ τέλος τους μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1993. Ὅχι γιατί ἐξάντηλθκε ἀνασκαφικὰ ἡ ἔκταση τῶν 17.000 τ.μ. τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ γιατί κρίθηκε σκόπιμο νὰ προταχθεῖ τῆς ὀλοκλήρωσης τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου ἡ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν ἔως τῶρα δεδομένων. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1993 προχώρησε σὲ βάθος σὲ δύο σημεία τοῦ κεντρικοῦ τομέα καὶ σὲ ἰσάριθμα τοῦ δυτικοῦ καὶ ἐπεκτάθηκε στὰ ΝΔ καὶ στὰ ΒΔ τῆς ἤδη ἀνασκαμμένης ἔκτασης τῶν 3.000 τ.μ.

Στὸν κεντρικὸ τομέα ἡ στρωματογραφικὴ τομὴ ἀνάμεσα στοὺς τοίχους F, G, J καὶ στὸ κτίριο C-D (εἰκ. 97, ὀρθ. I/K 48-49) ἐπαναπροσδιόρισε τὴ σχέση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καταλοίπων, ποὺ εἶναι θεμελιωμένα σὲ ἀνάμεικτο στρώμα λατρείας μὲ ὄστρακα καὶ ἀναθήματα, χρονολογούμενα ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ ἕως τὸν 8ο καὶ τὸν πρῶμο 7ο αἰ. Τώρα εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ τοῖχοι G καὶ F ἀνήκουν στὸ ἴδιο κτίριο, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ ἐστία, ἡ προσαρτημένη στὴν ἐξωτερικὴ δυτικὴ ὄψη του. Δεύτερη στρωματογραφικὴ τομὴ στὰ Δ τοῦ ἀρχαϊκοῦ κτιρίου G-F ἐπαλήθευσε τὴν ὑπόψια ὅτι ἡ ἀρχαϊκὴ ἐστία ἐδραζόταν στὸ κατεστραμμένο κρηπίδωμα τοῦ νεοανακτορικοῦ «ἱεροῦ περιβόλου», ὅπως καὶ τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κρηπίδωμα εἶχε τὴ μορφή μιᾶς ὀρθογώνιας ὑπαίθριας κατασκευῆς (διαστ. 7 × 12 μ.), ὅπου γίνονταν ἱεροπραξίες.

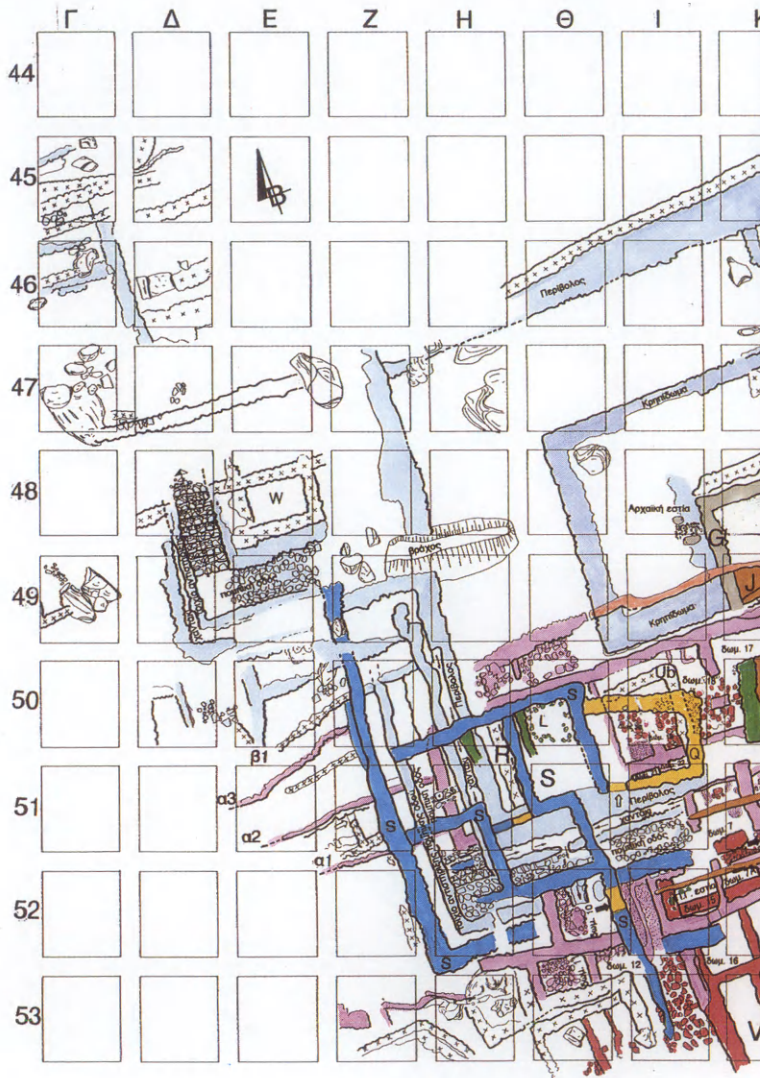
Στὸ δεύτερο σημεῖο τοῦ κεντρικοῦ τομέα συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τῆς ἐπίχωσης, ὅπου ἐδραζόταν τὸ μετανακτορικὸ κτίριο Q (εἰκ. 97, ὀρθ. I/50-51). Οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς ἀναθεωροῦν τὴ χρονολόγηση τῶν παλαιότερων κτιρίων τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ πῶ πρῶμα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο εἶναι ἐκτεταμένο πλακόστρωτο (διαστ. 6.40 × 3 μ.) ποὺ ἐδράζεται στὸν φυσικὸ βράχο καὶ περικλείει δύο βάσεις κιόνων, ἄνισης διαμέτρου, ἀπὸ ἀσβεστόλιθο. Τμήματα τοῦ πλακοστρώτου ἐπικαλύπτονται ἀπὸ τὸ ἐπιχρισμένο δάπεδο τῶν δωματίων τοῦ ἐκτεταμένου κτιρίου U. Αὐτὴ ἡ στρωμα-

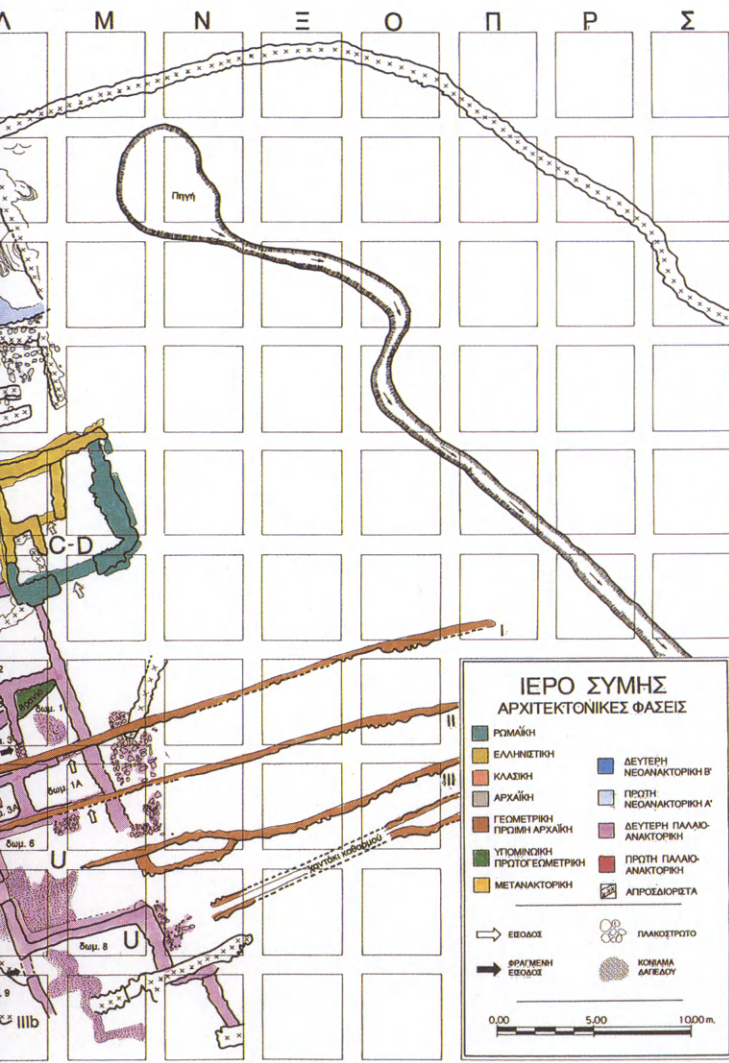
τογραφική διαδοχή και ἡ μορφή τοῦ πλακοστρώτου ὀδηγοῦν στή σύνδεσή του μὲ τὸ κτίριο V, τοῦ ὁποίου μία πρόσβαση ἀπὸ ὄμοιο πλακόστρωτο καὶ τμήματα δωματίων του βρέθηκαν τὸ 1988 νοτιότερα νὰ ἐπικαλύπτονται ἀπὸ δωμάτια τοῦ κτιρίου U (εἰκ. 97, ὀρθ. I/K 51-53). Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου V στήν παλαιοανακτορική ἐποχὴ ὑπῆρχαν ἐπιφυλάξεις, γιατί ἡ κατεστραμμένη νότια πτέρυγὰ του δὲν ἔδωσε στρωματογραφημένη κεραμεικὴ. Μὲ τὰ δεδομένα τοῦ 1993 στὸν κεντρικὸ τομέα ὄχι μόνον ἐπαληθεύεται ὅτι τὸ κτίριο V εἶναι παλαιοανακτορικό, ἀλλὰ ὅτι χρονολογεῖται καὶ τὸ μεταγενέστερό του κτίριο U στήν παλαιοανακτορική ἐποχὴ. Ὁλοκέλυφο κύπελλο τῆς MM IIβ περιόδου (εἰκ. 96) βρέθηκε στὸ στῶμα καταστροφῆς τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ κτιρίου U ἐπάνω σὲ τμήμα τοῦ ἐπίχριστου δαπέδου του, πὺ εἶχε σφραγίσει τμήμα τοῦ πλακοστρώτου τοῦ κτιρίου V.

96 Καμαραϊκὸ κύπελλο.





97 Οί αρχιτεκτονικές φάσεις του ιερού.



**ΙΕΡΟ ΣΥΜΗΣ**  
**ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ**

ΡΩΜΑΪΚΗ	ΔΕΥΤΕΡΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ Β'
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	ΠΡΩΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ Α'
ΚΛΑΣΙΚΗ	ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
ΑΡΧΑΪΚΗ	ΠΡΩΤΗ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ	ΑΓΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΑ
ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ	
ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ	

ΕΙΣΟΔΟΣ	ΠΥΛΩΣΤΡΟΤΟ
ΣΦΑΛΜΕΝΗ ΕΙΣΟΔΟΣ	ΚΟΙΛΩΜΑ ΔΑΙΔΕΛΟΥ

0,00      5,00      10,00 m.

Η. ΖΑΡΓΥΡΗΣ.

Αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ U καθαρίζεται ἐπιμελῶς ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή του γιὰ νὰ κτισθεῖ τὸ κτίριο Ub πὺ ἐντοπίστηκε πέρυσι (εἰκ. 97, ὄρθ. I 50). Ἡ ἔρευνα τοῦ 1993 στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Ub καθόρισε τὴ λειτουργία του ὡς μικροῦ ὑπαίθριου περιβόλου, ὅπου τελοῦνταν ἀναίμακτες ἱεροπραξίες. Ἀποκαλύφθηκαν ἐπάλληλες ἀποθέσεις ἀπὸ λίθινες τράπεζες προσφορῶν, πὺ συνδέονται μὲ ἐπτὰ τουλάχιστον πυρῆνες καθαρῆς στάχτης, ἀκάνονιστου ἔλλειψοειδοῦς σχήματος. Μία ἀπὸ τὶς 19 τράπεζες —ἀκέραιες ἢ ἀποσπασματικὰ σωζόμενες— φέρει τέσσερα σημεῖα τῆς Γραμμικῆς A γραφῆς. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τοῦ περιβόλου Ub χρειάζεται νὰ μελετηθεῖ διεξοδικὰ ἡ κεραμεικὴ του καὶ νὰ συνεκτιμηθεῖ μὲ τὰ νέα δεδομένα τοῦ κεντρικοῦ τομέα γιὰ τὸ κτίριο U, ὅπως καὶ μὲ τὰ δεδομένα τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1973-1977 γιὰ τὴ ΝΑ πτέρυγα τοῦ ἴδιου κτιρίου. Βέβαιο γιὰ τὴν ὥρα εἶναι ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου U, στὴ ΜΜ Πβ περίοδο, κτίζεται ὁ περίβολος Ub καὶ ὅτι λειτούργησε γιὰ πολὺ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἴσως τόσο ὅσο χρειάστηκε γιὰ τὴν ἐπαναλειτουργία τοῦ κτιρίου U κατὰ τὴν πρώιμη νεοανακτορικὴ περίοδο. Τὸ ὅτι λειτούργησε τὸ U μετὰ τὴν καταστροφή του —ὀλικὴ ἢ μερικὴ— μαρτυροῦν οἱ ἐκτεταμένης κλίμακας ἐπισκευὲς τῆς ΝΑ πτέρυγας του καὶ τὰ ἀγγεῖα πὺ βρέθηκαν στὸ πάτωμα τοῦ δωματίου 5 (ΠΑΕ 1973, 194 πίν. 195, 1978, 199).

Ἀπρόσμενα σημαντικὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα στὸν δυτικὸ καὶ στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου U καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ ὑπαίθριου χώρου λατρείας.

δυτικὸς τομέας

Πυκνὲς στρωματογραφικὲς τομὲς στὸν δυτικὸ τομέα (εἰκ. 97, ὄρθ. E/Z 50-52) ἐπαλήθευσαν τὴ σύνδεση τῶν τριῶν ἀνδῆρων α 1-3 τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ τὸ κτίριο U. Τοῦ U ἀποκαλύφθηκαν ὁ ἐξωτερικὸς δυτικὸς τοῖχος, κατάλοιπα πλακόστρωτου δρόμου κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς του ὄψης καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία του. Εὐρὺ θυραῖο ἀνοιγμα στὸν δυτικὸ τοῖχο ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου U πρὸς τὸ



πλάτωμα, πού έντοπίστηκε τὸ 1992 ἔμπρὸς ἀπὸ τὰ κλιμακωτὰ ἀνδῆρα α 1-3. Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἔρευνας στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα (εἰκ. 97, ὀρθ. Ζ/Η 53) ἀποκαλύφθηκαν τὰ τμήματα δύο ἀναλημματικῶν τοίχων, πού ἀντιστηρίζουν τὴν τεχνητὴ ἐπίχωση τοῦ πλατώματος. Ἡ διάταξη τῶν τοίχων ἀντιστήριξης προϋποθέτει κεκλιμένο ἐπίπεδο γιὰ τὴν πρόσβαση στὴν πλατεία ἀπὸ τὰ ΝΔ.

Τὸ σύνολο τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ ΝΔ τομέα ἀντιπροσωπεύει ἓνα τεχνικὸ ἔργο μεγάλης κλίμακας, πού ἔγινε μὲ σκοπὸ νὰ ἐξομαλυνθεῖ ἡ ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους ἔμπρὸς ἀπὸ τὰ ἀνδῆρα α 1-3 τῆς υπαίθριας λατρείας καὶ νὰ πλακοστρωθεῖ ὁ δρόμος κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου U, ὁ ὁποῖος ὀδηγοῦσε πιθανότατα πρὸς τὴν πηγὴ τοῦ ἱεροῦ. Δηλαδή πρὸς τὸν πρωταρχικὸ πόλο ἔλξης γιὰ τὴν ἴδρυσή του, ἡ ὁποία ἀνάγεται σὲ περιόδους προγενέστερες τῶν παλαιοανακτορικῶν κτιρίων V καὶ U.

Θαμμένη στὴν ἐπίχωση τοῦ νοτιότερου ἀνδῆρου α1 βρέθηκε τὸ 1992 ἡ ἐξωτερικὴ γωνία παλαιότερου οἰκοδομήματος (εἰκ. 97, ὀρθ. Ζ 51). Χάρη στὴν κατάρρευση τμήματος τοῦ μετώπου τοῦ ἀνδῆρου α1, λόγω τῶν βροχοπτώσεων, δόθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἐρευνηθεῖ προγενέστερος τοῖχος ἀντιστήριξης μιᾶς υπαίθριας ἔκτασης, ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν προσιτὸ τὸ παλαιότερο κτίριο. Αὐτὰ τὰ πενιχρὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ λίγα MM Ιβ ὄστρακα ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀνάγουν τὴν ἴδρυση τοῦ ἱεροῦ στὴν ἀρχὴ τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης παρουσιάζει τὴν πρώτη ἀκμαία περίοδο τῆς λειτουργίας του.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἔρευνας στὸν ΒΔ τομέα (εἰκ. 97, ὀρθ. Γ-Ε/45-48) ἀπέβλεπε στὸν καθορισμὸ τῆς πρὸς Β συνέχειας τῆς βαθμιδωτῆς πλακόστρωτης ἀνόδου, πού συνδέεται μὲ τὸν νεοανακτορικὸ «ἱερὸ περίβολο» καὶ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1992. Τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν ἀντάξια τῆς προσπάθειας. Πυκνὲς βραχοπτώσεις ἀπὸ τὴ Β ἀπόκρημνη πλαγιὰ τοῦ ἱεροῦ ἔχουν καταστρέψει τὴ συμβολὴ τῆς βαθμιδωτῆς

ΝΔ τομέας

ΒΔ τομέας



98 Δηνάριο Τραϊανού.



99 Πήλινο σανιδόσχημο ειδώλιο ανθρώπινης μορφής.

100 Λαβές και ὄστρακα ἀγγείων με σημεῖα.





101 Σχέδιο σφραγίσματος.

άνόδου με τὰ κατάλοιπα τοῦ εὐρύτερου βαθμιδωτοῦ πλακοστρώτου, πού ἀποκαλύφθηκαν φέτος καὶ συνεχίζονται πρὸς Β (εἰκ. 97, ὄρθ. Γ 45-46). Νεώτερη ἀρχιτεκτονικὴ φάση ἀντιπροσωπεύουν τὰ τμήματα τῶν τοίχων, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ οἱ βράχοι πού κατέστρεψαν τὸ νεοανακτορικὸ βαθμιδωτὸ πλακόστρωτο, θεμελιωμένο καὶ αὐτὸ σὲ βραχοπτώσεις. Ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ ἄφθονη νεοανακτορικὴ κεραμεικὴ, οἰκιακοῦ κυρίως χαρακτήρα, πού βρίσκεται ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, προϋποθέτουν ὅτι τὸ σύγχρονο μὲ τὸν νεοανακτορικὸ «ἱερὸ περίβολο» στεγασμένο κτίριο πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1993 ἔδωσε λίγα τέχνηρα σὲ σύγκριση μὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 170 λίθινα —τράπεζες προσφορῶν, φιάλες, τριβεῖα καὶ τριπτῆρες— βρέθηκαν δύο χάλκινα γεωμετρικὰ εἰδῶλια ταύρων καὶ πήλινο σανιδόσχημο εἰδῶλιο ἀνθρώπινης μορφῆς τῆς ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐστίας (εἰκ. 99). Σὲ ἀνάμεικτα στρώματα τοῦ ΝΔ τομέα βρέθηκαν σφράγισμα ἀπὸ ἐλεφάντινη παλαιοανακτορικὴ σφραγίδα (εἰκ. 101), τμῆμα πήλινου χειροποίητου, κοίλου τετράποδου μὲ ἐπιγραφὴ τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς καὶ δηνᾶριο τοῦ Τραϊανοῦ (εἰκ. 98) μὲ τὴν κρανοφόρο Ρώμη στὴν πίσω ὄψη. Πολλὲς ἦταν καὶ φέτος ἀπὸ τὸν ΒΔ τομέα οἱ λαβὲς ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης μὲ σημεῖο τῆς Γραμμικῆς Α γραφῆς ἢ μὲ σημεῖο ἀγγειοπλαστῶν (εἰκ. 100).

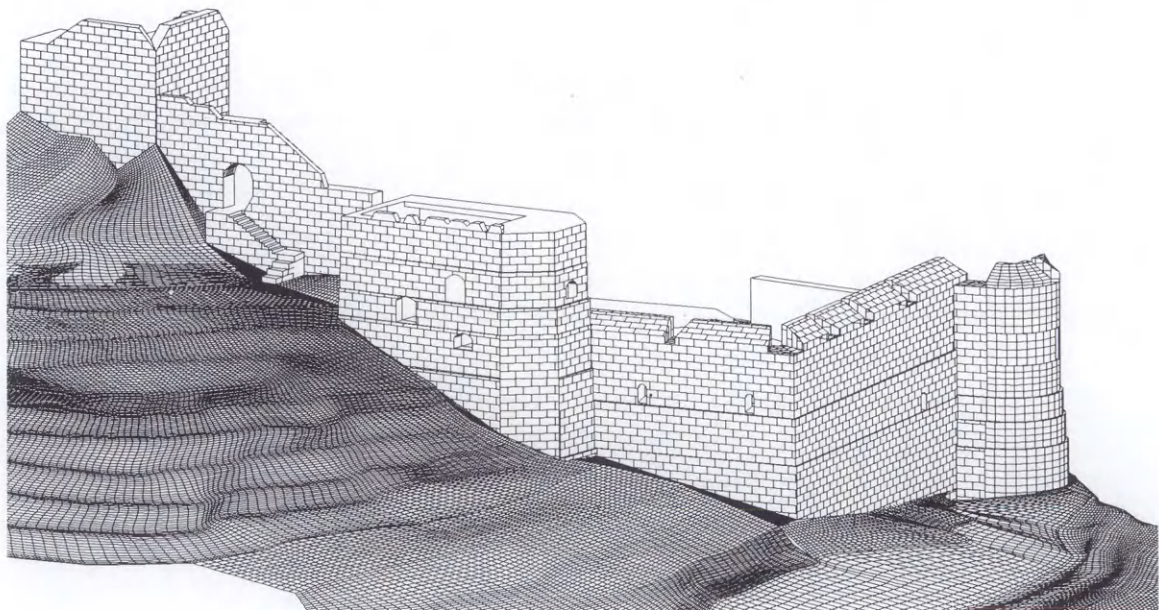
## 18. ΦΡΟΥΡΙΑ ΚΑΣΤΡΑ

Ι. ΜΠΑΝΤΕΚΑΣ

Συνεχίστηκε και κατά το 1993 η συνεργασία της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας με τὸ 'Εργαστήριο Φωτογραμμετρίας τοῦ Ε.Μ. Πολυτεχνείου με σκοπὸ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς εἰδικοῦ Συστήματος Πληροφοριῶν γιὰ τὴν καταγραφή τῶν κάστρων τῆς 'Ελλάδος καὶ τὴ βελτίωση τῶν μεθόδων ἀποτύπωσής τους.

Μετὰ τὴν ὀριστικοποίηση τοῦ δελτίου καταγραφῆς ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸν προηγούμενο χρόνο ὁλοκληρώθηκε, σὲ συνεργασία με τὴν 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ἡ καταγραφή τῶν κάστρων τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κῶ, ἔγιναν ἐπισκέψεις στὰ κάστρα τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Μεσσηνίας καὶ τοποθετήθηκαν στοὺς χάρτες ὑπὸ κλίμακα 1:200.000 τὰ κάστρα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Εὐβοίας. Ἐγινε ἡ τελικὴ διαμόρφωση τῆς δομῆς τῆς Βάσης Δεδομένων ποὺ χρησιμοποιεῖται καὶ τῶν στοιχείων ποὺ ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὸ συνεργαζόμενο Γεωγραφικὸ Σύστημα Πληροφοριῶν, γιὰ τὴ σύνταξη τῶν ἐπιθυμητῶν θεματικῶν

102 Φρούριο τῆς Κρητηνίας τῆς Ρόδου.



χαρτῶν. "Όλες οἱ διατιθέμενες πληροφορίες ἔχουν εἰσαχθεῖ στο σύστημα αὐτοῦ τοῦ Η/Υ. "Όσον ἀφορᾷ τὴν ἔρευνα τῆς βελτίωσης τῶν ἀποτυπώσεων τῶν κάστρων ἡ προσπάθεια ἐπικεντρώθηκε στὴ μελέτη τῆς τρισδιάστατης παράστασης τῶν ἀποτυπώσεων καὶ ἔγινε ἐφαρμογὴ στο φρούριο τῆς Κρητηνίας (Κάστελου) τῆς Ρόδου (εἰκ. 102).

## Συντήρηση - Μελέτη

Στις Κουκουναριές **Πάρου** κατά τὸ 1993 μὲ τὴν ὀλοκλή- **ΠΑΡΟΣ**  
ρωση τῆς ἀνασκαφῆς ἔγιναν ἐργασίες ταξινόμησης καὶ ἀπο- Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ  
γραφής τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς μὲ πρόγραμμα τὴν προε-  
τοιμασία γιὰ τὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν.

Στὴ **Ζάκρο** συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες προκαταρκτικῆς μελέ- **ΖΑΚΡΟΣ**  
της, ἀποκατάστασης εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν, συντήρη- Α. ΠΑΛΑΤΩΝ  
σης καὶ ἔγινε διαλογὴ κεραμεικῆς μὲ σκοπὸ τὴν τελικὴ δη-  
μοσίευση.

Στὴ **Βασιλικὴ Ἱεραπέτρας** στὴν Κρήτη ἔγιναν ἐργασίες **ΒΑΣΙΛΙΚΗ**  
ἐργαστηρίου, ἤτοι καθαρισμός, μελέτη καὶ τακτοποίηση- Α. ΖΩΗΣ  
ἀρχειοθέτηση κινητῶν εὐρημάτων προηγουμένων ἐτῶν.

Στὸ **Μουσεῖο Καστοριᾶς** κατὰ τὸ 1993 βάσει τοῦ προ- **ΕΙΚΟΝΕΣ**  
γράμματος ποὺ καταρτίστηκε ἔγινε συντήρηση ξύλου, στε- **ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ**  
ρέωση ζωγραφικῆς, ἀφαίρεση αἰθάλης καὶ ἀλλοιωμένων **ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ**  
βερνικιῶν, αἰσθητικὴ ἀποκατάσταση καὶ βερνίκωμα σὲ εἴ- ΕΥΘ. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ  
κοσι ὀκτῶ εἰκόνες. Παράλληλα στὸ στάδιο τῆς συντήρησης  
βρίσκονται ἄλλες ἑννέα εἰκόνες τοῦ Μουσείου.

Ἐκτὸς τῶν εἰκόνων ποὺ συντηρήθηκαν, οἱ περισσότερες τῶν  
ὁποίων εἶναι μεγάλων διαστάσεων, δύο εἶναι ἀμφιπρόσω-  
πες, ἑπτὰ βημόθυρα τέμπλου μὲ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγ-  
γελισμοῦ καὶ δύο Ἀποστολικά. Ἀκόμα σὲ τρεῖς εἰκόνες,  
ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἰκονίζονται δύο (εἰκ. 103-104), διαπιστώ-  
θηκε ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερου στρώματος ζωγραφικῆς, ποὺ  
σώζεται σὲ ἄγνωστη ἔκταση. Ἀπὸ τὶς εἰκόνες αὐτὲς ἰδιαί-  
τερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σύνολο τῶν ἑπτὰ βημοθύ-  
ρων, ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλα τέσσερα, ποὺ εἶναι ὑπὸ συντήρηση,  
δίνουν σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ τύπου καὶ  
τῆς εἰκονογραφίας τῶν βημοθύρων τῆς Καστοριᾶς (εἰκ.  
105-106).



103-104 'Η εικόνα του Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.



105-106 Βημόθυρο πριν και μετά τη συντήρηση.



Οἱ εἰκόνες ποὺ συντηρήθηκαν κατατάσσονται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸν 14ο ἕως τὸν 18ο αἰῶνα καὶ ἀντιπροσωπεύουν μὲ ποικιλία ἐκφραστικῶν τρόπων τοπικὰ ἔργαστήρια μὲ ἀκτινοβολία στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς βορείου Ἡπείρου. Ἀνάμεσα στὶς εἰκόνες τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. ποὺ συντηρήθηκαν ξεχωρίζουν ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, διαστ. 119×55 ἐκ. καὶ ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 97×63 ἐκ., χάρις στὴν καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα ποὺ ἀπηχεῖ τάσεις τῆς τέχνης τῶν μεγάλων κέντρων τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶναι ἡ Θεσσαλονίκη. Ἀντίθετα δύο βημόθυρα, διαστ. 102×62 ἐκ. καὶ 114×70 ἐκ., ἀντιπροσωπεύουν σὲ ὑψηλὴ ποιότητα τὴν παραγωγὴ τοπικῶν ἔργαστηρίων κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορος, διαστ. 104×83 ἐκ., ἐξαιρετὸ ἔργο τοῦ 15ου αἰ., διατηρεῖ στὴ διαμόρφωση τοῦ φωτοστέφανου στοιχεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴ δυτικὴ τέχνη, φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες εἰκόνες τῆς Καστοριᾶς. Τοπικὰ ἔργαστήρια τοῦ τέλους τοῦ 15ου-16ου αἰ. ἀντιπροσωπεύουν οἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος, διαστ. 95×72 ἐκ., ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας, διαστ. 117×75 ἐκ., ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγητρίας, διαστ. 86×50 ἐκ. καὶ οἱ εἰκόνες τῆς Ἀγίας Κυριακῆς, διαστ. 58×44 ἐκ., καθὼς καὶ τμῆμα ἀποστολικοῦ, διαστ. 171×45 ἐκ.

Τοπικὰ ἐπίσης ἔργαστήρια τῆς Καστοριᾶς τοῦ 17ου-18ου αἰ. ἀντιπροσωπεύουν ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (εἰκ. 103-104), διαστ. 97×72 ἐκ., ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, διαστ. 94×57 ἐκ., τὸ ἀποστολικό, διαστ. 2.76×35 ἐκ., καὶ δύο βημόθυρα (εἰκ. 105-106).

## Δημοσιεύματα

Τὸ ἐκδοτικὸ τῆς ἔργου θεωρεῖ ἡ Ἑταιρεία σημαντικότερο καὶ ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ καὶ οἱ προσπάθειές μας γιὰ τὴν πρόοδό του εἶναι συνεχεῖς.

Ἡ ἔκδοση τῶν τεσσάρων ἐτήσιων περιοδικῶν μας καὶ ἡ ἔγκαιρη ἀνακοίνωση καὶ κατόπιν δημοσίευση τῶν δεκάδων ἀνασκαφῶν παρουσιάζουν πολλὰς δυσκολίες ποὺ ξεπερνιοῦνται χάρις στὶς τελεσφόρες ἐνέργειες τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων. Τὰ μέλη τοῦ Γραφείου ἀποτελοῦν τὸν παράγοντα ποὺ ἀπὸ τὸ 1988 πραγματοποιεῖ τὰ σχέδια τοῦ Συμβουλίου γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς Ἑταιρείας στὸν δημοσιευτικὸ τομέα. Ἡ πληθὺς τῶν ἐκδόσεων τῆς ἐξαετίας 1988-1993 εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος δημοσίευσης τῶν ἐρευνῶν τοῦ παρελθόντος.

Κατὰ τὸ 1993 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἐξῆς περιοδικὰ καὶ βιβλία:

1. *Ο ΜΕΝΤΩΡ*, τόμος 1993 (τεύχη 24-28).
2. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1992* (τόμος 39).
3. *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1990* (τόμος 145).
4. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1991* (τόμος 130).
5. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1992* (τόμος 131).
6. Γεωργίου Σωτηρίου, *Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας* (BAE ἀρ. 126), ἀνατύπωση.
7. Ν. Δρανδάκη - Ἐ. Δωρῆ - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Ἐρευνα στὴν Κάτω Μάνη* (BAE ἀρ. 130).

8. Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι (BAE ἀρ. 131).

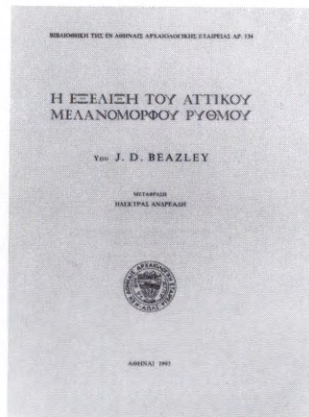
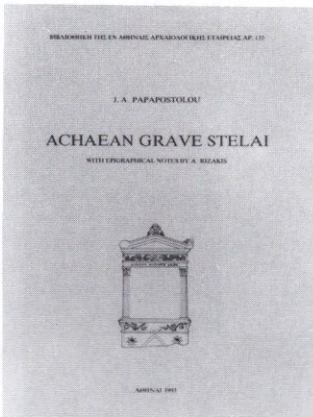
9. Στεφάνου Ἀθ. Κουμανούδη, Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι. Προσθῆκαι ἐκδιδόμεναι ὑπὸ †Στεφάνου Ν. Κουμανούδη καὶ Ἀγγελου Π. Ματθαίου (BAE ἀρ. 132).

10. Δημητρίου Γκόφα, Μελέτες ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῶν συναλλαγῶν, ἀρχαίου, βυζαντινοῦ, μεταβυζαντινοῦ (BAE ἀρ. 133).

11. J. D. Beazley, Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀττικοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ. Μετάφραση Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη (BAE ἀρ. 134).

12. J. A. Papapostolou, *Achaean Grave Stelai* (BAE ἀρ. 135).

13. Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς. 2. Εὐρετήρια: L. Ross, *Die Demen von Attika (Halle 1846)*. Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, 1855-1876, 1879-1880. Ἐφημερίς Ὠρα, 1875-1889 (BAE ἀρ. 136).



## Ἐρευνητικὸ ἔργο

ΑΡΧΕΙΟ  
ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ  
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ  
ΚΑΙ ΤΗΣ  
ΑΤΤΙΚΗΣ

Κατὰ τὸ 1993 τὸ Ἀρχεῖο τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (ΑΡΜΑ) ἀπασχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν κατάταξη τοῦ περιεχομένου τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς τῆς πρώτης περιόδου, 1837-1860 ἕως τὸν ὄγδοο τόμο τοῦ ἔτους 1852. Παράλληλα ἄρχισε ἡ ἴδια ἐργασία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Α. Conze, *Die attischen Grabreliefs* (1893-1922). Ἔως τώρα ἔχουν ἐρευνηθεῖ οἱ δύο πρῶτοι τόμοι. Ἀπὸ τὴν ἕως τώρα μελέτη τῆς Ἐφημερίδος Ἀρχαιολογικῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ ἑξῆς:

1. Ἔχουν βρεθεῖ 18 ἐπιγραφές ποὺ δὲν ἔχουν καταχωρηθεῖ οὔτε στὶς *IG* τῆς Ἀττικῆς οὔτε στὴ νεώτερη βιβλιογραφία: *AE* 1839, σ. 186 (ὑπὸ τὸν ἀρ. 175), *AE* 1841, ἀρ. 582, ἀρ. 586, ἀρ. 595, *AE* 1842, ἀρ. 875, ἀρ. 877, ἀρ. 891, ἀρ. 895, ἀρ. 923, ἀρ. 925-928, ἀρ. 984, ἀρ. 1016, ἀρ. 1028, ἀρ. 1067, ἀρ. 1097.

2. Μεγάλο μέρος τῶν ἀρχαίων ποὺ δημοσιεύονται προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκροπόλεως.

3. Οἱ παρεχόμενες πληροφορίες γιὰ τὸν τόπο εὐρέσεως συχνὰ δὲν εἶναι καθόλου ἀκριβεῖς, π.χ. εἶναι συνήθης ἡ ἔνδειξη: «εὐρέθη εἰς τὸ βόρειον τῶν Ἀθηνῶν»: μερικὲς φορές ὡς τόπος εὐρέσεως ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου κτιρίου ποῦ, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Πιττάκη, ὑπῆρχε στὴ θέση ὅπου βρέθηκε τὸ μνημεῖο: π.χ. «εὐρέθη εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου Βουλευτηρίου» ἢ «εὐρέθη τὸ 1840 εἰς τὰς πρὸς τὸ Πρυτανεῖον ἀρχαιολογικὰς ἐρεύνας». Μὲ σκοπὸ τὴν ἐρμηνεία τέτοιου εἶδους ἐνδείξεων προχώρησε ἡ καταχώριση σὲ ξεχωριστὸ ἀρχεῖο τῶν τόπων εὐρέσεως τῶν ἐπιγραφῶν ποῦ

δημοσιεύει ὁ Κ. Σ. Πιττάκης στὸ σύγγραμμά του *L'ancienne Athènes*, ὥστε μὲ συνδυασμὸ τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν ποὺ παρέχει ὁ ἴδιος στὴν *Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογική* νὰ μπορέσουμε κατὰ τὸ δυνατόν νὰ συμπεράνουμε τὸν πραγματικὸ τρόπο εὐρέσεως.

Πέραν τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς *EA* ἀποκοῦμε γνώση τῶν εὐρημάτων ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς ἀπὸ θεμελιώσεις οἰκιῶν καὶ κτιρίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς Μητροπόλεως τὸ 1843, ἢ ἀπὸ τὶς σκαφικὲς ἐργασίες τὸ 1839 «διὰ τὴν σύστασιν τοῦ Βασιλικοῦ κήπου» κλπ.

Ἐπίσης, κρίθηκε σκόπιμο νὰ δημιουργηθοῦν βοηθητικὰ γιὰ τὴν ἔρευνα ἀρχεῖα: σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ καταχωροῦνται πληροφορίες σχετικὲς μὲ παλαιὰ τοπωνύμια τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς, σὲ ἄλλο ἀρχεῖο πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν κτίσματα ἢ οἰκίες τῆς παλιᾶς Ἀθήνας (σ' αὐτὸ καταχωρήθηκαν πρῶτα πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ Κ. Η. Μπίρης στὸ βιβλίον του *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα*, Μέρος Α').

Ἡ μέχρι στιγμῆς μελέτη τοῦ *Corpus* τῶν «Ἀττικῶν Ἐπιτυμβίων Ἀναγλύφων» τοῦ Α. Conze δείχνει ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του ὁ ἐκδότης ποικίλλουν ὡς πρὸς τὴν τοπογραφικὴ τους ἀξία. Πολλὲς φορές δὲν καταγράφεται καμιὰ ἔνδειξη τόπου εὐρέσεως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἢ ἔνδειξη εἶναι πολὺ γενικὴ (π.χ. «βρέθηκε στὴν Ἀθήνα», «ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ»). Συχνὰ ὅμως ἢ σχετικὴ πληροφορία εἶναι ἰδιαίτερα ἀκριβῆς, π.χ. «βρέθηκε στὴν οἰκία Κωστῆ (Κολοκοτρώνη καὶ Σταδίου)» ἢ «στὴν οἰκία Μελαῖ (Αἰόλου 183)». Ἡ γνώση τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τῶν οἰκιῶν τῆς Ἀθήνας τοῦ 19ου αἰ. εἶναι πολὺτιμη, διότι πολλὲς φορές στὶς πηγὲς τῆς ἐποχῆς ὡς τόπος εὐρέσεως τῶν μνημείων ἀναφέρεται τὸ οἰκόπεδο κάποιας οἰκίας χωρὶς ὅμως νὰ καθορίζεται ἀκριβῶς ἡ θέση του.

Ἔως αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἔχουν διαπιστωθεῖ οἱ ἐξῆς συγκεντρώσεις ἐπιτυμβίων μνημείων στὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας (παράτιθενται οἱ ἀριθμοὶ τοῦ Conze):

*A. Περιοχή Συντάγματος:*

α) Πλατεία: 167, 504, 534, 675, 719, 783, 903, 1094, 1146. β) 'Οδός Σταδίου και Κολοκοτρώνη: 393, 1011, 1127. γ) 'Οδός Σταδίου - Βασιλικὰ ἵπποστάσια (μεταξὺ τῶν ὁδῶν Σταδίου, Ἀμερικῆς καὶ Βουκουρεστίου): 122, 225, 896, 956. δ) Παλαιὰ Βουλή: 327, 920. ε) 'Οδός Πανεπιστημίου 9 ἢ 11: 963. ς') Ἐθνικὸς Κῆπος κοντὰ στὴ Βουλή: 407. ζ) 'Οδός Μουσῶν (ἢ σημερινὴ ὁδός Καραγιώργη τῆς Σερβίας): 882. η) 'Οδός Φιλελλήνων: 429, 1008.

*B. Περιοχή Ὀμοιοίας:*

α) Πλατεία: 178, 267, 320, 345, 520a, 605a, 651, 968, 1050, 1113. β) Στὴν περιοχὴ τῆς πλατείας: 533, 815. γ) 'Οδός Ἀθηνᾶς κοντὰ στὴν πλατεία: 451, 725, 741, 964. δ) 'Οδός Λυκούργου: 1053. ε) Πλατεία Δημαρχείου: 289, 374, 1110, 237.

*Γ. Ὀδός Πειραιῶς - ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα:*

α) Ὀρφανοτροφεῖο: 42, 365, 419, 1021. β) Βορείως τοῦ ὄρφανοτροφείου: 435a. γ) 'Οδός Κολοκυθοῦς: 982.

*Δ. Κεραμεικός (ἐκτὸς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου):*

α) Ἐργοστάσιο ἀεριοφωτος: 133, 375, 1157. β) Δυτικὰ τοῦ Διπύλου, σὲ οἰκία: 482.

*Ε. Στὴν «ἐπέκεινα» ὄχθη τοῦ Ἴλισοῦ, περιοχὴ Ἀρδηττοῦ - Α' Νεκροταφείου:*

α) Πυριτιδαποθήκη: 377. β) Κοντὰ στὸ Α' Νεκροταφεῖο: 329. γ) Πρόποδες Ἀρδηττοῦ: 84, 464, 809(;). δ) Ἄγραι: 21.

Στὸν Πειραιὰ διαπιστώνεται συγκέντρωση ἐπιτύμβιων μνημείων στὸν κῆπο Κοντοσταύλου (Conze, ἀρ. 517, 539, 584, 605, 749, 917, 928, 948, 1077, 1126), τῆ θέσῃ τοῦ ὁποίου δὲν ἔχουμε ἐντοπίσει ἀκόμη.

Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τοὺς τόπους εὐρέσεως στὴν ὑπόλοιπη Ἀττικὴ εἶναι γενικῆς, π.χ. «Κηφισιά», «Λαύριο». Ὡστόσο, πρὸ συγκεκριμένη εἶναι ἡ πληροφορία εὐρέσεως μερικῶν μνημείων στὰ βασιλικὰ κτήματα στὸ Τατόι (Conze, ἀρ. 255, 278, 288, 599, 746, 857, 1148).

Ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοπογραφικὴ ἄποψη ἔχουν οἱ τοπωνυ-

μίες οι ὁποῖες δὲν ἀπαντοῦν σὲ ἄλλα γνωστὰ κείμενα: α) Μπιστάρδο, περιοχή μεταξύ Περιστερίου καὶ Χαϊδαρίου (Conze, ἀρ. 1145), β) Τόχη ἢ Τότσι, κοντὰ στὸ Κορωπί (Conze, ἀρ. 493), γ) Γκούρι Μπάρδι, μισὴ ὥρα νοτιοανατολικῶς τῆς Κερατέας (Conze, ἀρ. 1128), δ) Φελερό, στὴν περιοχή «τῆς μεγάλης γέφυρας ἀνάμεσα στὰ Καλύβια καὶ τὴν Κερατέα» (Conze, ἀρ. 1117), ε) Μπρίκι, κοντὰ στὸν Θορικό (Conze, ἀρ. 1003), ς') Βόλτα, οἰκισμὸς μεταξύ Θορικοῦ καὶ Κυπριανοῦ (Conze, ἀρ. 773), ζ) Καβουδόγκανον (Conze, ἀρ. 1143).

Τὸ ἔργο τοῦ Conze περιλαμβάνει καὶ μνημεῖα ἀπολεσθέντα ἤδη ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (ἀρ. 185, 187, 220, 262, 263, 271, 316, 372, 381, 431, 482, 525, 671, 693, 695a, 695b, 695c, 761, 762, 767, 780, 801, 849, 949, 1016, 1017, 1026, 1171, 1173A). Ἐπίσης ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα δὲν ἔχουν καταχωρηθεῖ στὴ νεώτερη βιβλιογραφία (Conze, ἀρ. 152, 164, 168, 194, 382, 412, 460, 464, 524, 636, 667, 796, 805, 860, 964, 966, 990, 1026, 1070, 1101, 1114, 1156). Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ διατηροῦν μόνο λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἡ ἔκδοση τοῦ Συντάγματος τῶν Ἐπιτύμβιων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς (ΣΕΜΑ) θὰ περιλαμβάνει ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ μνημεῖα, ἐνεπίγραφα καὶ μὴ. Τὸ ἔργο ἄρχισε μὲ τὴ συλλογὴ καὶ μελέτη τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν, τῶν ὁποίων ἡ τελευταία συνολικὴ ἔκδοση ἔγινε τὸ 1940 ἀπὸ τὸν J. Kirchner στὴ σειρὰ τῶν *IG* τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ καθορίζει καὶ τὴ μέθοδο ἐργασίας γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ ὕλικου: ἐνῶ πάνω κάτω ξέρουμε πόσες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς εἶναι γνωστὲς καὶ δημοσιευμένες μέχρι τοῦ 1940, ἀγνοεῖται ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸ 1940 μέχρι σήμερα καὶ κυρίως ὅσων ἔχουν βρεθεῖ καὶ παραμένουν ἀκόμα ἄγνωστες. Πρῶτο μέλημα λοιπὸν ἀποφασίστηκε νὰ εἶναι ἡ συλλογὴ αὐτῶν τῶν ἐπιγραφῶν.

Κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀρχίσει ἡ ἐργασία μὲ τὴ συλλογὴ τῶν κειμένων τοῦ *SEG*, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρὰ του ἐρευνᾷ καὶ

ΣΥΝΤΑΓΜΑ  
ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ  
ΜΝΗΜΕΙΩΝ  
ΑΤΤΙΚΗΣ

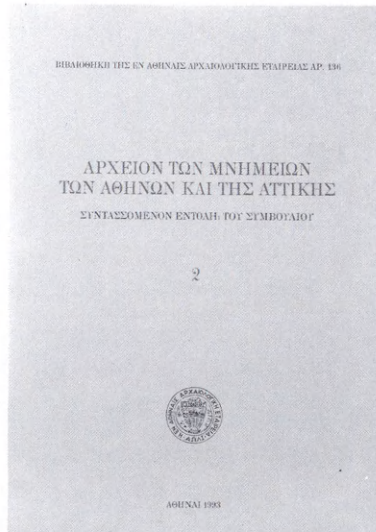
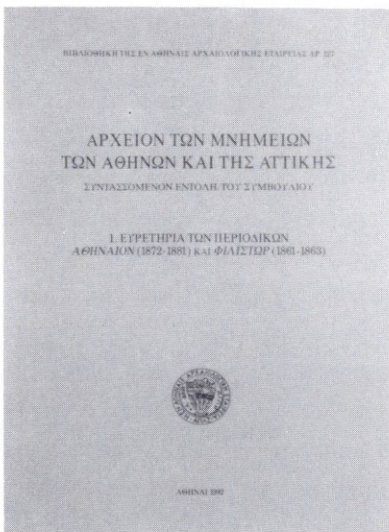
συγκεντρώνει υπό τῆ μορφή σύντομων λημμάτων τὶς κατ' ἔτος δημοσιεύσεις· ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἔχουμε τὴν πρώτη εἰκόνα (ὄχι πλήρη ἐξαιτίας τῆς μὴ τακτικῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη καὶ τῆς διακοπῆς τῆς ἐκδόσεώς του κατὰ τὴν περίοδο 1971-1976) περὶ τοῦ ὄγκου τῶν δημοσιευμένων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν. Τὸ δελτίο ποὺ δημιουργήθηκε στὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ γιὰ τὴν ἐγγραφή τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ *SEG* περιλαμβάνει λίγα στοιχεῖα ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὰ ποὺ χρειάζονται τώρα: εἶδος μνημείου, χρονολόγηση, κείμενο ἐπιγραφῆς καὶ δημοσιεύσεις. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει τὸ *SEG* σχετικὰ μὲ τὸν ἀκριβῆ τόπο εὐρέσεως καὶ τὴν περιγραφή τῶν μνημείων εἶναι ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀπρόσφορες στὴ σύνταξη λημμάτων ἐξ ἀρχῆς. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς θὰ τὶς ἀντλήσουμε ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις, ἐργασία ποὺ ἀποτελεῖ τὴ δεύτερη φάση τοῦ ἔργου. Ἡ αὐτοψία τῶν λίθων θὰ πραγματοποιηθεῖ ἀφοῦ συγκεντρωθοῦν, κατὰ τὸ δυνατόν, ὅλες οἱ πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν γιὰ τὰ μνημεῖα.

Γιὰ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ μέχρι τοῦ 1940 θὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ ἴδια μέθοδος κατὰ τὴ βιβλιογραφικὴ κατάταξή τους. Δημιουργήθηκε στὸν Η/Υ Ἄρχειο ποὺ περιλαμβάνει τοὺς ἀριθμοὺς ὅλων τῶν ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Kirchner* (8.230 τὸν ἀριθμόν)· τὸ Ἄρχειο αὐτὸ ἐνημερώνεται συγχρόνως μὲ τὰ κείμενα τοῦ *SEG* ὡς πρὸς τὴ νεώτερη βιβλιογραφία. Ὡς πρὸς τὶς παλαιότερες πηγές ἔχει καταχωρηθεῖ πρὸς τὸ παρὸν μόνον ἡ ἀντιστοιχία τῶν ἀριθμῶν μὲ τὶς προγενέστερες ἐκδόσεις (*Κουμανούδης, Dittenberger, Koehler*).

Ὁ τελευταῖος ἐκδότης τῶν ἀττικῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν δὲν ἔχει περιλάβει στὴ συλλογὴ του τὶς χριστιανικὲς καὶ τὰ θραύσματα, ποὺ πρέπει τώρα νὰ περιληφθοῦν· διαπιστώθηκε ὅμως καὶ ὅτι δὲν ἔχει γίνεῖ ἀπὸ τὸν *Kirchner* πλήρης ἔλεγχος τῶν παλαιῶν δημοσιεύσεων καὶ κυρίως τῶν ἐλληνικῶν περιοδικῶν: ξέρομε ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν *Πιττάκη* καὶ τὸν *Ραγκαβῆ* ποὺ δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὶς ἐκδόσεις τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν. Στὴν ἔρευνα τῶν παλαιῶν δημοσι-



εύσεων τοῦ 19ου αἰ. θὰ ἔχουμε τὴν ἐπικουρία τοῦ Ἀρχείου τῶν Μνημείων Ἀθηνῶν καὶ Ἀττικῆς (ΑΡΜΑ). Ἀναγκαία εἶναι ἀκόμη ἡ ἔρευνα στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καθὼς καὶ στὰ παλαιὰ Εὐρετήρια τῶν Μουσείων τῆς Ἀττικῆς.





## Ἐπιλεγόμενα

Τὸ 1993 ὑπῆρξε ιδιαίτερα πλούσιο σὲ δυσάρεστα φυσικὰ καὶ ἄλλα συμβάντα ποὺ ἀφοροῦν τὶς ἀρχαιότητες. Μερικὰ μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ εἴλκυσαν ἐπὶ μῆνες τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πολιτῶν. Θὰ σταθῶ μόνο σὲ δύο φυσικὰ συμβάντα τὰ ὁποῖα καὶ θὰ μνημονεύσω γιατί ἀφοροῦν τὰ μνημεῖα δύο μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας: τὴν πυρκαγιὰ τοῦ Σουνίου κατὰ τὴν 1 Αὐγούστου καὶ τὴν πλημμύρα τῆς Βραυρῶνος κατὰ τὴν 21 Νοεμβρίου. Καὶ οἱ δύο καταστροφές ἦταν ἔργα ἀνθρώπων. Ἡ πυρπόληση τοῦ Σουνίου ἦταν ἡ κατάληξη μιᾶς ἐπιχείρησης ποὺ δὲν εἶχε σχέση μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀλλὰ μὲ τὴ μετατροπὴ τοῦ δάσους τῆς Λαυρεωτικῆς σὲ οἰκόπεδα. Ἡ πλημμύρα τῆς Βραυρῶνας εἶναι ἡ συνέπεια μετατροπῆς μεγάλων ἐκτάσεων σὲ οἰκόπεδα καὶ καταστροφῆς τῆς φυτείας. Ἡ βροχὴ τῆς 21 Νοεμβρίου προκάλεσε μεγάλες ζημίες σὲ

οικισμούς και σε περιουσίες. Το πλημμυρισμένο ιερό της Βραυρωῶνος εικονίζει περισσότερο έντονα το ἀδιέξοδο της αὐτοκαταστροφῆς τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς. Τὸ φαινόμενο θὰ ἐπαναληφθεῖ ἀλλὰ δὲν θὰ διδάξει.

Ἡ Ἐταιρεία συνέβαλε καὶ συμβάλλει στὴν ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων. Τὸ νέο φυλάκιο τοῦ Σουνίου, ἡ ὕδρευση καὶ ὁ ἠλεκτροφωτισμὸς τοῦ χώρου εἶναι ἐν μέρει ἔργο της. Ἡ φωτιὰ τοῦ Σουνίου εἶχε καὶ ἀρχαιολογικὸ ἀποτέλεσμα. Μὲ τὸ κάψιμο τῶν πολυετῶν θάμνων ἀποκαλύφθηκαν πάλι οἰκήματα τοῦ φρουρίου ποὺ εἶχε ἐρευνήσει ὁ Βαλέριος Στάης, ἀλλὰ δὲν εἶχε δημοσιεύσει. Τὸν πρόχειρο καθαρισμὸ ποὺ ἤδη ἔγινε θὰ ἀκολουθήσει συστηματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ μελέτη τοῦ φρουρίου.

Τὰ λατομεῖα καὶ οἱ καταστροφές ποὺ προκαλοῦν ὑπῆρξαν ἐπίσης κύριο θέμα ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Μία μεγάλη ἀνασκαφὴ τῆς Ἐταιρείας στὴν Ἀττικὴ, ἕνας ἱστορικὸς τόπος, ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς καὶ πολιτικοὺς προστάτες του στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση χάριν προσωπικῶν σκοπιμοτήτων.

Σᾶς εἶχα μιλήσει πέρυσι γιὰ τὸν ἐπικείμενο, τότε, κίνδυνο ἀπὸ τὴν ψήφιση ἐνὸς νέου νόμου γιὰ τὰ λατομεῖα. Οἱ φόβοι δὲν διαψεύστηκαν ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν. Ὁ νόμος ψηφίστηκε καὶ στὴ βλαπτικὴ ἐφαρμογὴ του συνέβαλε ἡ πρόθυμη συνεργασία ἐκείνων ποὺ ὡς ἔργο τους εἶχαν τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων καὶ τοῦ τόπου. Προβλήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων γιὰ δικαιολόγηση κακῆς ἀπόφασης, νομικὴ ἄγνοια. Παρὰ τὴν ἰσχύνητα τοῦ ἐπιχειρήματος ἀξίζει νὰ τὸ προσέξουμε. Ἡ μνημειακὴ παράδοση ἔχει δικαίωμα νὰ προστατεύεται ὄχι γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι καὶ γι' αὐτὸ ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἀλλὰ γιὰ τὸ νομοθετικὸ ἔνδυμα μὲ τὸ ὁποῖο τὴν περιβάλλουμε κατὰ περίσταση.

Ἡ νομικὴ προστασία τῶν ἀρχαίων ὑπῆρξε καὶ αὐτὴ θέμα συζητήσεων καθὼς μάλιστα ἕνα νέο σχέδιο νόμου περὶ ἀρχαιοτήτων εἶχε παρασκευαστεῖ ἀλλὰ ἐξαιτίας τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ τέλους τῆς χρονιᾶς δὲν ἔφθασε στὴ Βουλῆ. Καὶ ἄλλοτε εἰπώθηκε σὲ τούτῃ τὴν αἴθουσα, ὅτι ἡ

κακή μοίρα τῶν ἀρχαίων στίς μέρες μας δὲν ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη νέου νόμου ἀλλὰ στὴν ιδέα ποὺ ἔχουμε ἐμεῖς, πολίτες καὶ κυβερνήσεις, γιὰ τὴ μνημειακὴ παράδοση. Οἱ Ἕλληνες ἀρέσκονταν ἐξ ἀρχῆς, ἤδη ἀπὸ τὸ 1828, νὰ μεταχειρίζονται διπλὴ γλώσσα γιὰ τὰ ἀρχαῖα. Μᾶς εἶναι εὐχάριστα ὅσο στηρίζουν τὴν κολακευτικὴν ιδέα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας, αὐτὴ τὴν ιδέα τῆς ὁποίας καὶ σήμερα κάνουμε κατάχρηση, γιὰτὶ ἀρνούμεθα νὰ δεχθοῦμε τὴν πραγματικότητά καὶ νὰ ἐνεργήσουμε ἀνάλογα, μὲ τὸ κόστος ποὺ συνεπάγεται φυσικὰ ὁ ἀναγκαῖος τρόπος ἐνεργείας. Κατὰ τὰ λοιπὰ τὰ ἀρχαῖα μᾶς εἶναι δυσάρεστα καὶ τότε ἀνακαλύπτουμε ὅτι ἐμποδίζουν τὴν πρόοδό μας ὡς σύγχρονου κράτους. Ὅταν ὅμως ἀπογυμνωθοῦμε ἀπὸ τὸ πρόσχημα τῶν ἀρχαίων καὶ τῆς πατραγαθίας μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσουμε μὲ τίς δικές μας δυνάμεις.

Τὸ 1993 δὲν εἶχε μόνον δυσάρεστα γεγονότα γιὰ τὰ ἀρχαῖα. Πολύτιμων πραγμάτων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ποὺ βρίσκονταν στὸ Ἐξωτερικὸ ἔγινε ἡ ἀνάκτησή τους καὶ αὐτὸ εἶναι εὐδαίμων ἀρχὴ γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀρχαιοκαπηλίας. Ἄλλα μνημεῖα λησμονημένα ἀπὸ καιρὸ, στὸν τόπο μας, εἶδαν πάλι τὸ φῶς. Μέρος τοῦ τροπαίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος, τοῦ 490 π.Χ., ἀναστηλώθηκε στὸ ἐκεῖ μουσεῖο καὶ τὸ μεγάλο ἱστορικὸ μνημεῖο παρὰ τὴ φθορὰ του ὑπενθυμίζει τὴ μάχη καὶ τὴ νίκη.

Ἡ ἱστορία τοῦ τροπαίου ποὺ διασώθηκε ἕως ἐμᾶς οἰκτρὰ φθαρμένο εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ τόπου. Βρέθηκε πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια χτισμένο στὰ ἐρείπια ἐνὸς μεσαιωνικοῦ πύργου, στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, κοντὰ στὴν Παναγία τὴ Μεσοσπορίτισσα, στὸ σημεῖο ὅπου πιθανότατα εἶχαν ταφεῖ οἱ 6400 νεκροὶ Πέρσες τῆς μάχης. Ἡ ὑπαρξὴ του ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τίς μνεῖες ποὺ σώζονται στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ὁ Ἀριστοφάνης τὸ μνημονεύει τρεῖς φορές. Ὁ Πλάτων στὸν «Μενέξενον» μνημονεύει τὴν ἀρετὴ τῶν Μαραθωνομάχων οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἔστησαν τρόπαια γιὰ τίς νίκες τους ἐναντίον τῶν βαρβάρων καὶ ὁ Κριτίας, ὁ σκληρότερος τῶν τριάκοντα τυράννων, παινεύει σ' ἓνα ἐλεγεῖο του τὴν Ἀθῆνα ποὺ ἔστησε στὸν Μαραθῶνα τὸ ὠραῖο τρόπαιο.

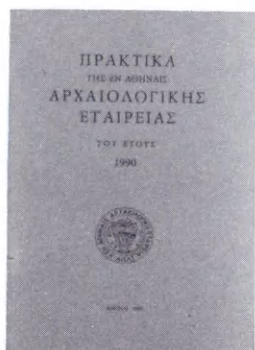
Ένα δεύτερο μνημείο της Ἀττικῆς με μεγάλη νεώτερη ιστορία ξαναπρόβαλε στο φῶς, παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει τὸ ἐγχείρημα. Πρόκειται γιὰ τὸ μυστηριῶδες οἰκοδόμημα τοῦ Θορικοῦ, στοᾶ ἢ Τελεστήριο, πὸν ἐρεύνησαν πρῶτοι οἱ Dilettanti τὸ 1813 καὶ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία με τὸν Βαλέριο Στάη τὸ 1893. Ἡ μοῖρα τοῦ ἀτελῶς γνωστοῦ αὐτοῦ μνημείου ἦταν, μετὰ ἀπὸ κάθε ἀνασκαφή, ἡ ἐκ νέου ταφή μέσα στὴ λάσπη πὸν σώρευαν ἐπάνω του οἱ χείμαρροι τῆς περιοχῆς. Ἐκατὸν ὀγδόντα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφή του καὶ ἑκατὸ χρόνια μετὰ τὴ δεύτερη, τὴν ἑλληνική, ξαναἤλθε στο φῶς γιὰ νὰ μᾶς θυμίσει ὅτι ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχὴ της. Ἡ Ἑταιρεία θὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Θορικοῦ, ἔργου τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας τελείωσε με εὐχάριστες ἀνακοινώσεις. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσω ὅτι καὶ οἱ φυσικὲς καταστροφὲς καὶ οἱ ἄδειες ἰδρύσεως λατομείων ἔχουν τὴ θετικὴ πλευρὰ τους, γιὰτὶ γίνονται αἰτίαι δημιουργίας ἀνησυχίας καὶ ἐνδιαφέροντος σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων τῶν ὁποίων ἡ αὐθόρμητη ἀντίδραση, χάρη καὶ στον Τύπο, θέτει ὄριο στὴν ὑπερβολὴ τῆς φθορᾶς τῶν μνημείων καὶ τοῦ τόπου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ 1993 πιθανῶς νὰ ἦταν εὐόιοιο.

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

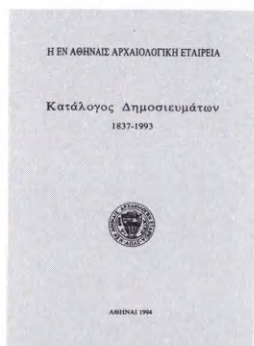
	Σελ.
Πρόλογος	θ'
Εἰσαγωγικά	ια'
Ἐνασκαφές	1
1. Ραμνοῦς	1
2. Μυκῆνες	10
3. Ἐπίδαυρος	10
4. Καλλιθέα Πατρῶν	21
5. Μεσσήνη	26
6. Θέρμος	44
7. Φιλιππιάς	58
8. Τορώνη	61
9. Ἀμφίπολη	65
10. Ἄβδηρα	67
11. Ντικιλί Τὰς	68
12. Κορακιάνα Κερκύρας	75
13. Κύθηρα	77
14. Νάξος	80
15. Θήρα	83
16. Μινῶα Ἀμοργοῦ	92
17. Σύμη Βιάννου	100
18. Φρούρια καὶ κάστρα τῆς Ἑλλάδας	108
Συντήρηση - Μελέτη	111
Πάρος	111
Ζάκρος	111
Βασιλική Ἱεραπέτρας	111
Εἰκόνες τοῦ Μουσείου Καστοριᾶς	111
Δημοσιεύματα	116
Ἐρευνητικὸ Ἔργο	120
Ἐπιλεγόμενα	126

## ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ



### ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1990 (Τόμος 145)

Ο τόμος αυτός περιλαμβάνει τις έκθέσεις των ανασκαφών που διεξήγαγε η Αρχαιολογική Έταιρεία στην Άττική (Ραμνοῦς), Βοιωτία (Γλᾶς), Πελοπόννησο (Ἐπίδαυρος, Καλλιθέα και Κλάους Πατρῶν, Μεσσήνη, Ἴλις), Στερεά (Ἀκραϊφία, Θέρμος), Θεσσαλία (Φθιώτιδες Θῆβαι), Ἡπειρο (Φιλιππιάς, Δωδώνη), Μακεδονία (Βεργίνα, Τορώνη, Ρεντίνα), Κυκλάδες (Δήλος, Πάρος, Θήρα, Μινῶα Ἀμοργοῦ), Ἐπτάνησα (Ἰθάκη), Δωδεκάνησα (Καρδάμαινα Κῶ) και Κρήτη (Ζάκρος, Σύμη Βιάνου, Βασιλική Ἱεραπέτρας).



### Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ 1837-1993

Το τεύχος αυτό περιλαμβάνει ὅλα τὰ δημοσιεύματα πὸ ἐξέδωσε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπὸ τὸ 1837 ἕως τὸ 1993 μὲ πληροφοριακὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ βιβλία, εἰκονογράφηση και ἀναλυτικὸ τιμοκατάλογο.

### THE ATHENS ARCHAEOLOGICAL SOCIETY. CATALOGUE OF PUBLICATIONS 1837-1993

Ο «Κατάλογος τῶν Δημοσιευμάτων» σὲ μετάφραση Timothy Cullen ἐκυκλοφόρησε και σὲ ἀγγλικὴ γλῶσσα.



### Γ' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΑ ΣΥΝΟΛΑ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ, 24-27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1991 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ξεχωριστοὺς τόμους (Κείμενο - Πίνακες) και περιλαμβάνει τὶς ἀνακοινώσεις τῶν ἐλλήνων και ξένων ἐρευνητῶν τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμεικῆς, πὸ ἔλαβαν μέρος τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1991 στὴ Συνάντηση τῆς Θεσσαλονίκης.

### ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ 1992 (Τόμος 131)

Ο τόμος αὐτὸς περιλαμβάνει τὶς ἐξῆς μελέτες: Ἀγγ. Λεμπέση, Τὰ μετάλλινα ζώδια τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου, Ἰ. Πετρόχειλου, Ἀναθηματικὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιά, Hara Tzavella-Evjen, A Myscenaean Tomb near Selinia at Salamis, Χρ. Βλασσοπούλου, Ἐνα πινάκιο τοῦ Λυδοῦ στὸ Μουσεῖο Ἀκροπόλεως, Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά, Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα μαρμάρου τῆς Νάξου, Ν. Χρ. Σταμπολίδη, Ὁ θωρακοφόρος ἀρ. ΑΕ 268 τῆς Κῶ, Γ. Σταϊνχάουερ, Ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα τοῦ Διοκλητιανείου ἀγορανομικοῦ διατάγματος ἀπὸ τὴ Λακωνία, Γ. Σταϊνχάουερ, Δύο δημοτικὰ ψηφίσματα τῶν Ἀχαρνέων, Β. Χ. Πετράκου, Ἡ νέα ἔκδοση τῶν Ἀττικῶν Ἐπιτυμβίων Ἀναγλύφων, Β. Κ. Λαμπρινουδάκη, Ἐξι χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας στὰ Ὑρια τῆς Νάξου.

ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙ  
ΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1993 ΤΟΜΟΣ 40 ΤΥΠΩ  
ΘΗΚΕ ΣΕ 2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ  
ΤΟΥ 1994 ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ  
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»  
ΜΙΑΩΝΟΣ 26 ΜΕ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ -  
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ  
ΜΟΝΤΑΖ ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟ  
ΔΕΣΙΑ Ε. ΑΝΔΡΟΒΙΚ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙ  
ΜΕΛΗΘΗΚΕ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ